

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन

२०७२

भुपेन्द्रबहादुर शाह

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

भुपेन्द्रबहादुर शाह

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७२

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका एम.ए. दोस्रा वर्षका विद्यार्थी श्री भुपेन्द्रबहादुर शाहले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । प्रस्तुत शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र शोधकार्यको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

उपप्रा. डा. दुर्गाबहादुर घर्ती

(शोध निर्देशक)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७२/.....

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकि तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका एम.ए. दोस्रा वर्षका विद्यार्थी श्री भुपेन्द्रबहादुर शाहले त्रि.वि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नाकोत्तर तह (एम.ए.) नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन शीर्षकको शोध पत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

नाम	हस्ताक्षर
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख)
उपप्रा. डा. दुर्गाबहादुर घर्ती (शोध निर्देशक)
..... (बाह्य परीक्षक)

मिति २०७२/.....

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन नेपाली विषयमा स्नाकोत्तर तह अध्ययनका क्रममा दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्न मलाई आवश्यक निर्देशन, सल्लाह सुझाव एवं हार्दिक सहयोग प्रदान गर्नु हुने गुरुवर उपप्रा. डा. दुर्गाबहादुर घर्तीप्रति सर्वप्रथम म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

जीवनको मार्गलाई यहाँसम्म पुऱ्याउन महत्वपूर्ण लगानी गरी सन्तानप्रति जिम्मेवार बन्नु हुने मेरा पिता नरबहादुर शाही र माता दिपकला शाहीका साथै घरपरिवार प्रति म नतमस्तक छु । बौद्धिक सङ्कटलाई छिचोल्न आवश्यक हौसला र उत्साह थपिदिनु हुने मेरा आदरणीय गुरुहरू एवं मेरा अन्य मित्रहरूप्रति पनि म कृतज्ञ छु । खास गरेर शोधकार्यका सिलसिलामा ममाथि आइपरेका समस्याहरूको समाधान गर्न र शोधपत्र लेखनका क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने मित्र धर्म रावल र रामबहादुर बोगटीप्रति म विशेष आभारी छु । छिटोछरितो र स्तरीय टङ्कण व्यवस्था मिलाइदिने न्यु प्रकृति फोटोकपीकी बहिनी पार्वती रिजाललाई पनि म धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

.....

भुपेन्द्रबहादुर शाह

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

मिति : २०७२/.....

विषय सूची

	पृष्ठ संख्या
शोध निर्देशकको मन्तव्य	क
स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञता ज्ञापन	ग
विषय सूची	घ
परिच्छेद -एक	
शोध परिचय	१-४
१.१ विषय प्रवेश	१
१.२ शोध समस्या	१
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	३
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	३
१.७ शोधविधि	४
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	४
परिच्छेद : दुई	
बर्दिया जिल्लाको उपन्यास सिर्जनाको पृष्ठभूमि र परम्परा	५-१८
२.१ विषय प्रवेश	५
२.२ आख्यानको पृष्ठभूमि	५
२.३ नेपाली साहित्यमा आख्यानको परम्परा	७
२.४ बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको पृष्ठभूमि	१५
२.५ बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको विकास	१६
२.६ निष्कर्ष	१८
परिच्छेद - तिन	
बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन	१९-४९
३.१ विषय प्रवेश	१९

३.२ सरला रेगमी र उनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन	१९
३.२.१ सरला रेगमीको सङ्क्षिप्त परिचय	१९
३.२.२ 'प्रवाह' उपन्यासको अध्ययन	२१
३.३ बुद्धिनाथ ज्ञवाली र उनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन	२९
३.३.१ बुद्धिनाथ ज्ञवालीको सङ्क्षिप्त परिचय	२९
३.३.२ 'अन्तरङ्ग जीवन' उपन्यासको अध्ययन	३१
३.४ अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव र उनको औपन्यासिक कृतिको अध्ययन	३८
३.४.१ अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवको सङ्क्षिप्त परिचय	३८
३.४.२ 'शीलवती' उपन्यासको अध्ययन	३९
३.५ निष्कर्ष	४९
परिच्छेद : चार	
बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको प्रवृत्तिगत अध्ययन	५०-५९
४.१ विषय प्रवेश	५०
४.२ बर्दिया जिल्लाका उपन्यासहरूका प्रवृत्ति	५०
४.२.१ प्रगतिवादी	५०
४.२.२ सामाजिक यथार्थवादी	५३
४.२.३ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी	५५
४.३ निष्कर्ष	५९
परिच्छेद - पाँच	
सारांश तथा निष्कर्ष	६०-६२
५.१ विषय प्रवेश	६०
५.२ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष	६०
५.३ समग्र निष्कर्ष	६१
५.४ सम्भावित शोध शीर्षकहरू	६२
सन्दर्भ सामग्री सूची	

परिच्छेद -एक

शोध परिचय

१.१ विषय प्रवेश

नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको भेरी अञ्चल अन्तर्गत पर्ने बर्दिया जिल्लाको सीमाभित्र रहेका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासको अध्ययन यस शोधकार्यको प्रमुख विषय हो । बर्दिया जिल्ला नेपाली, अवधी र थारू भाषीहरूको बसोबास भएको तराई जिल्ला हो । २०२५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको यो जिल्ला प्राकृतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, पर्यटकीय र कृषि उपजका हिसाबले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । बर्दियामा नेपाली, अवधी र थारू भाषाको मौखिक लोक साहित्य परम्परा कायम रहेको पाइन्छ । यस भूमिबाट नेपाली भाषामा साहित्य सिर्जना गर्ने परम्परा थालनी भने वि.स. २०२९ सालबाट बाली पत्रिका प्रकाशनसँगै भएको पाइन्छ ।

बर्दिया जिल्लामा भने वि.सं. २०४९ देखि मात्र उपन्यास लेखनको परम्परा आरम्भ भएको पाइन्छ । बर्दिया जिल्लाबाट पाण्डुलिपिका रूपमा प्रथम उपन्यास उपन्यासकार गोपबहादुर शाहको क्षितिजहरूलाई नियाल्दा २०४९ हो । वि.स. २०४९ सालदेखि आरम्भ भएको उपन्यास लेखनको यात्राले अहिलेसम्म विविध प्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढिरहेको अवस्था पाइन्छ । अहिलेसम्म खास गरेर गोपबहादुरशाह, सरला रेग्मी, बुद्धिनाथ ज्ञवाली, अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव लगायतका उपन्यासकारहरूले सक्रिय सहभागिताका साथ यस जिल्लाबाट उपन्यासलाई नयाँ उचाइ प्रदान गरिरहेका छन् । त्यसैले बर्दियाली उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको अध्ययन गर्ने हेतुले यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.२ शोध समस्या

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन गर्नु प्रमुख समस्या रहेको प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित मुख्य मुख्य समस्याहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

१. बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि र परम्परा के कस्तो छ ?
२. विधातात्तिक दृष्टिले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासहरू के कस्ता छन् ?
३. प्रवृत्तिगत दृष्टिले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासहरू के कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको प्रस्तुत शोध कार्यसँग सम्बन्धित मुख्य मुख्य उद्देश्यहरू निम्न लिखित छन् :

१. बर्दिया जिल्लाको उपन्यासलेखन पृष्ठभूमि र परम्परा देखाउनु ।
२. बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन गर्नु ।
३. बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको प्रवृत्तिगत अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासकारबारे विभिन्न पत्रपत्रिका समीक्षात्मक लेख, टीका टिप्पणीहरू प्रकाशित छन् । तल तिनका बारेमा पूर्वकार्यका रूपमा कालक्रम अनुसार समीक्षा गरिएको छ ।

सनत रेग्मीले **महेन्द्र सौरक** (२०३९) पत्रिकामा 'साहित्यिक विकासको बाटोमा भेरी अञ्चल' शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखनमा बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक वातावरण, केही प्रमुख कविहरू र यस क्षेत्रबाट प्रकाशित **कर्णाली** र **वाणी** जस्ता पत्रिकाको नाम सम्म उल्लेख गरेका छन् । उक्त लेखमा बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखन परम्पराको भने कुनै चर्चा गरिएको छैन ।

पूर्ण प्रकाश नेपाल यात्रीले **भेरी लोक साहित्य** (२०४१) मा संकलन सन्दर्भ आमुख शीर्षक अन्तर्गत **परिभाषा** उपशीर्षकमा बर्दियाको साहित्यिक पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको लोक साहित्यको चर्चा गरेका छन् तर यसमा पनि उपन्यासकाबारेमा कुनै चर्चा गरिएको छैन ।

दीपक गौतमले **नेपाली साहित्यमा भेरी अञ्चलको योगदान** (२०५८) शीर्षकको शोधपत्रमा भेरी अञ्चलका सबै जिल्लाको साहित्यिक वातावरण र कही प्रतिभाहरूको चर्चा गर्ने क्रममा बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक परम्पराबारे उल्लेख गरेका छन् । गौतमको शोधपत्र भेरी अञ्चलमा केन्द्रित भएकाले बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिलाई सूक्ष्मतापूर्वक समेट्न सकेका छैन ।

राजेन्द्रप्रसाद धितालले **गुलरिया नगरपालिका स्मारिका** (२०६७) गुलरिया नगरीको प्रगतियात्रा र साहित्यको सम्भावना शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा लोक

साहित्यको पृष्ठभूमिको चर्चा पाइन्छ तर उपन्यास लेखनका सम्बन्धमा भने कुनै चर्चा गरेका छैन ।

रामबहादुर बोगटीले बर्दिया जिल्लाका प्रमुख आख्यानकार र आख्यान कृतिको अध्ययन (२०७१) शीर्षकको शोधपत्रमा समग्र आख्यान कृतिको अध्ययन गरेका छन् । बोगटीको शोधपत्र आख्यान कृतिको अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ । परन्तु उपन्यासको विश्लेषणका दृष्टिले भने केहि अपुग रहेको देखिन्छ ।

बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिसँग केही पूर्वकार्यहरू भए पनि उपन्यास विधाको समग्र अध्ययन हुन सकेको छैन । पत्रपत्रिकामा फुटकर लेख प्रकाशित हुनु र पुस्तकको भूमिकामा उपन्यास सम्बन्धी चर्चा गरिनु एवं विवरण प्रस्तुत गरिनु बाहेक अन्य व्यवस्थित र सूक्ष्म अध्ययन हुन नसकेकाले यो शोधकार्य गरिएको हो ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिबारे चिनारी दिने खालका पूर्वकार्य भए पनि उपन्यासका बारेमा व्यवस्थित र पर्याप्त खोज अनुसन्धान नभएकाले बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखन परम्परालाई खुट्याउँदै प्रमुख उपन्यासकारहरूको छनोट गरी तिनका उपन्यास कृतिको अध्ययन गरेर तयार पारिएको यो शोधपत्र औचित्यपूर्ण हुनेछ । यसबाट बर्दिया जिल्लाका उपन्यास कृतिका बारेमा जानकारी प्राप्त हुनेछ । बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखन परम्पराबारे ऐतिहासिकताको निरूपण हुनेछ । नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरूको समग्र अध्ययनमा पूर्णता ल्याउन नेपालका विभिन्न जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको अध्ययन हुन आवश्यक छ । प्रस्तुत कार्यबाट बर्दियाली उपन्यासकारहरूको उपन्यास कृतिको अध्ययन गरिएकाले भविष्यमा यस क्षेत्रमा शोध गर्न चाहने शोधार्थीहरूलाई आवश्यक बाटो देखाउने भएकाले यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व स्वतः सिद्ध देखिन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा बर्दिया जिल्लाको भौगोलिक सीमाभित्र रही बर्दिया जिल्लाका नेपाली भाषामा रहेका उपन्यास कृतिको मात्र अध्ययन गरिएको छ । उपन्यासकारहरूको सामान्य परिचय दिनु र उपन्यास कृतिहरूको तत्त्व र प्रवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सामग्री सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय र अंशत क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिमा आधारित रहेको छ । शोध विषयसँग सम्बद्ध सामग्रीहरू मुख्य रूपमा पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएको छ । क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति अन्तर्गत सम्बन्धित क्षेत्रमा पुगी विद्वान् प्राध्यापक, लेखक, समालोचक र सङ्घ संस्थाबाट आवश्यक जानकारी पनि लिइएको छ । यस क्रममा अन्तर्वार्ता र छलफल पनि गरिएको छ । उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्दा उपन्यास तत्त्वलाई आधार बनाइने छ भने सामग्रीको प्रस्तुतीकरणमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपत्रको परिचय

दोस्रो परिच्छेद : बर्दिया जिल्लाको उपन्यास सृजनाको पृष्ठभूमि र परम्परा

तेस्रो परिच्छेद : बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

चौथो परिच्छेद : बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको प्रवृत्तिगत अध्ययन

पाँचौ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपर्युक्त परिच्छेदहरूलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

बर्दिया जिल्लाको उपन्यास सिर्जनाको पृष्ठभूमि र परम्परा

२.१ विषय प्रवेश

बर्दिया जिल्ला नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत भेरी अञ्चलमा पर्ने तराईको जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा बाँके, पश्चिममा कैलाली, उत्तरमा सुर्खेत र सल्यान एवं दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेश पर्दछ । भौगोलिक दृष्टिले समथर रहेको यो जिल्ला उत्तरको चुरिया शृङ्खलादेखि दक्षिणतर्फ फैलिएको सिवालिक क्षेत्रमा पर्दछ । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल २०२५ वर्ग कि.मि. अर्थात् २०२५०० हे. रहेको छ । यो जिल्ला ८१°३' पूर्वदेखि ८१°४१' पूर्वी देशान्तर र २८°७' उत्तरदेखि २८°३९' उत्तरी अक्षांशभित्र पर्दछ । बर्दिया जिल्लामा साहित्यका अन्यविधाका साथै उपन्यास विधाको पनि विकास हुँदै गएको पाइन्छ । बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा त्यहाँको औपन्यासिक विकास प्रक्रियाको अध्ययन पनि आवश्यक ठहर्छ । यस परिच्छेदमा बर्दिया जिल्लाको उपन्यास परम्पराको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ आख्यानको पृष्ठभूमि

प्राचीन संस्कृत वाङ्मयमा आख्यान तत्त्वहरू पाइन्छन् । ऋग्वेदमा यमयमीको कथा पुरूरवा उर्वशीको कथा पाइन्छन् । ती कथाहरू पूर्वीय आख्यान साहित्यका प्रारम्भिक उदाहरण हुन् । पूर्वीय साहित्यमा आख्यान साहित्यको सबल शृङ्खला वाल्मीकि र व्यासको सक्रियताबाट मात्र आरम्भ भएको देखिन्छ । ईसाको दुई तिन सय वर्ष पूर्वतिर लेखिएका रामायण र महाभारत आख्यानका उपजीव्य ग्रन्थ भएर स्थापित भएका छन् । बौद्ध साहित्य तथा जातक कथाहरू, जैनसाहित्यका कथाहरू पनि रामायण र महाभारतबाट प्रभावित परम्पराका उत्तरवर्ती उपलब्धिहरू हुन् । विक्रमको पाँचौँ शताब्दीमा विकसित भइसकेको आख्यान छैटौँ शताब्दीमा पिशाच प्राकृत भाषामा लेखिएको गुणाढ्यको बृहद्कथा सातौँ शताब्दीमा लेखिएका दण्डीका हर्षचरित र दशकुमारचरित अनि अवंती सुन्दरी र वाणभट्टको कादम्बरी समेत आख्यानात्मक तत्त्वलाई गद्यकाव्यको स्तरमा स्थापित गर्ने काव्यिक मूल्य हुन् । दसौँ शताब्दीको अन्ततिर लेखिएको सोमदत्त सूरिको यशस्तिलक र धनपालको बेताल पञ्चविंशतिका, शालिवाहनकथा, अर्यार्णव र सिंहासन हात्रिंशतिका जस्ता आख्यानग्रन्थहरू

देखा परे । पन्ध्रौं शताब्दीतिर आएर जिनकीर्तिको चम्पक श्रेष्ठी कथानक, बल्लाल सेनको भोज प्रबन्ध पनि महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छन् (सुवेदी, २०५३ : ६) । यसपछिको समयमा आधुनिक आर्यभाषामा साहित्य निर्माण आरम्भ भएकाले नेपाली कथाको उद्भव र विकाससँग पनि यो शृङ्खला जोडिन आउँछ ।

पूर्वमा संस्कृत साहित्यमा जस्तै पाश्चात्य साहित्यमा प्राचीन कालदेखि नै आख्यानको विकास हुँदै आएको पाइन्छ । पाश्चात्य वाइमय क्राइस्टको पच्चिस सय वर्षभन्दा पनि पूर्व विकसित मिश्रको सभ्यताले आख्यान लेखनको आरम्भ गरेको देखिन्छ । प्रश्चात्य साहित्यमा जादुगरको कथा यहूदीहरूको आचार ग्रन्थ ओल्ड टेस्टामेन्ट र क्रिस्तानहरूको धार्मिक ग्रन्थ न्यु टेस्टामेन्ट (बाइबल) आख्यानका दृष्टिले प्रारम्भिक चरणका कृतिहरू हुन् । ईसाको हजार वर्ष पूर्वतिर आएका होमरका इलियड र ओडेसी जस्ता ग्रन्थ आख्यानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । ईसापूर्व तेस्रो र चौथो शताब्दीतिर सुकरात, प्लेटो र अरस्तुका संवाद, सूक्ति र उपदेशहरू विचार र टिप्पणीका आख्यान तन्तुहरू पनि यस दिशाका प्रारम्भिक उदाहरणहरू हुन् । ईसाको आरम्भपछिका सामग्रीहरूमा भर्जिलको एनिड दाँतेको डिभाइन कमेडि, बोकासियोको डेकामेराँ जस्ता कृतिहरू आख्यानका दृष्टिले उल्लेखनीय ग्रन्थहरू हुन् । एसियाका पश्चिमी मुलुकहरूमा प्रचलित इस्लाम मतका अनुयायीहरू माझ प्रचलित धर्मग्रन्थ र आख्यान ग्रन्थहरूमा प्रचलित आख्यानहरू पनि पश्चिमी कथा धरातलमा अडेका छन् । त्यस्ता आख्यानमा युसुफ र जुलेला, एकाधिक सहकारजनी, सिरी फरहाद, लैलामजू, गुलसनओवर, गुलबकावली, हातिमताई, चहारदशवेद, गुलिस्ताँ बोस्ता र आलिफलैला जस्ता कथा आख्यान साहित्यका पूर्वग्रन्थहरू हुन् र आधुनिक कथाका पृष्ठ भागमा निहित प्रेरक सामग्री हुन् (सुवेदी, २०५१ : ७) ।

युरोपीय मुलुकहरूमा पनि आख्यानको भण्डार प्रशस्त मौलाएको छ । जर्मनीमा प्रचलित पुराकथा ल्यो उल्फ बेलायतको आख्यानग्रन्थ चौसरको क्यान्टरबरी टेल्स आदि आख्यान प्रसिद्ध छन् । युरोपमा आधुनिक युगसँगै सामाजिक विचार र आचरणमा परिवर्तन आयो । यसै बेला युरोपमा डेफो, फिलिडड, अस्टिन, ब्रेतो, डिकेन्स, बाल्जाक, वाल्टर स्कट, फ्लुवेर, जोला, ह्युगो, तुर्गनेभ, टाल्सटाय जस्ता आख्यानकार देखा परे । यसै समयमा एकातिर डी.एच. लरेन्स, जेम्स ज्वायस, भर्जिनिया उल्फ, टाल्सटाय जस्ता यथार्थवादी र प्रगतिवादी आख्यानकारले कलम चलाए भने अर्कोतिर म्याक्सिम गोर्की, हेनरी वखुज, आर्वर्ड फास्ट, अस्टन विसोलयर, ज्याक लन्डन, निकोलाई अस्त्रोवस्की, लुइ आराज्ञो, माओ तुन, वा चीन,

याङ्मो जस्ता समाजवादी आख्यानकारले आफ्ना आख्यानद्वारा मार्क्सवादको प्रचार-प्रसार गर्न तल्लीन भए । यसरी यथार्थवादलाई अङ्गीकार गर्दै फ्रान्स, रूस, चीन सबैतिर आख्यान विधाका रूपमा लोकप्रिय बन्न पुग्यो । नेपाली साहित्यमा आख्यान विधा भने बेलायतबाट सिधै भारतीय साहित्य हुँदै नेपालीमा प्रवेश गरेको हो भन्ने स्वतः स्पष्ट नै छ ।

२.३ नेपाली साहित्यमा आख्यानको परम्परा

नेपाली आख्यानको पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्नु पूर्व नेपाली भाषापट्टि नजर दिनु पर्ने हुन्छ । नेपाली भाषाको लेख्य रूप विक्रम वि.सं.को एघारौँ-बाह्रौँ शताब्दीतिरबाट सुरु भएको हो । नेपाली आख्यान साहित्यको पूर्वाधारका रूपमा नेपाली लोक जीवनमा पुस्तौँ पुस्तादेखि प्रचलित लोककथा, लोकगाथा, दन्त्यकथा, गाउँखाने कथा, कर्खा, भारत, चैत, चाँचरी, सोरठी, घाटु, नचरी, बालुन जस्ता आख्यानयुक्त विभिन्न लोक साहित्यका विधा-उपविधाहरूमा कथात्मक तत्त्व रहि आएको पाइन्छ । नेपाली आख्यानलाई विधाको स्वरूपसम्म पुऱ्याउनुमा नेपाली भाषाका प्राचीनतम लेख-रचनाले पनि विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ । भास्वतीको नेपाली अनुवाद (१४००), बाजपरीक्षा (१७००) वाणीविलास, ज्योतिर्विदको ज्वरोत्पति चिकित्सा (१७७३), प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीप (१७००), दखादल शाहदेवको औषधरसायन (१८००) र विभिन्न अजीर्ण मञ्जरीहरू (गड्गाविष्णु द्विजको (१८०९), लीलाम्बर को (१८२१) छन् (प्रधान, २०५२ : १९) । यसै गरी ताम्रपत्र, कनक पत्र, लाल मोहर र दानपत्र, शिलालेख र अभिलेखहरूले पनि नेपाली भाषालाई आधुनिकतातर्फ डोऱ्याएको पाइन्छ (प्रधान, २०५२ : २०) । लिखित रूपलाई हेर्दा नेपाली भाषाको पहिलो आख्यान कृति शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको महाभारत विराटपर्व (१८२७) देखिन आउँछ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४० : ७१) ।

अङ्ग्रेजीमा आजको कथा र उपन्यासलाई बुझाउने शब्द आख्यान (फिक्सन) ले चौधौँ शताब्दीभन्दा अगाडि सम्पूर्ण गद्यविधालाई बुझाउँथ्यो (बराल र एटम, २०५८ : ४) । अङ्ग्रेजीमा पहिलेदेखि नै आख्यानहरू चर्चित थिए भने यहूदीहरूको धर्मग्रन्थ वल्ड टेस्मेन्टका अनेक आख्यान पनि पढिन्थे । फिक्सनका आदिरूप यस्ता कथाहरू भए तापनि हिजोआज यसको अर्थ भने बनाएको कथा भएको छ (बराल र एटम, २०५८ : ४) ।

नेपाली साहित्यको प्राचीन काललाई नेपाली आख्यानको प्रारम्भ काल मानिएको छ । वि.सं.१८०१-१९३९ सम्म आइपुग्दा शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, भानुदत्त, रामभद्र उपाध्याय,

मुन्सी, हीनव्याकरणी विद्यापति, ललितत्रिपुर सुन्दरी, भवानीदत्त पाण्डे, सुन्दरानन्द बाँडा, पद्म शर्मा, शशिधर स्वामी आदिले नेपाली आख्यानलाई मलजल प्रदान गरे (सुवेदी, २०५३ : ३१-३२) । तत्कालीन राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभाव एवम् अन्य साहित्यसंगको सम्पर्कका कारण नेपाली साहित्यमा वि.सं. १८२७ देखि सुरु भएको नेपाली आख्यान माध्यमिक र आधुनिक काल हुँदै परिष्कृत रूप लिएर अगाडि बढेको पाइन्छ । केही मात्रामा पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यको प्रभावलाई ग्रहण गर्दै मौलिकता भित्र्याएको कारण नेपाली आख्यानमा आदर्शवादी, स्वच्छन्दतावादी, सामाजिक यथार्थवादी, मनोविश्लेषणवादी, विसङ्गतिवादी, अस्तित्ववादी, आलोचनात्मक यथार्थवादी र समाजवादी र प्रयोगवादी जस्ता विविध विषयवस्तु समेटिएका छन् ।

नेपाली उपन्यासको विकासमा हिन्दी र बङ्गाली साहित्यमा आएको लहरले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । चन्द्रकान्ता सन्ततिलाई हिन्दीमै मात्र पढ्न पाइन्थ्यो तर त्यसको अनुवाद भयो (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४० : ९७) । भारतको खास गरिकन बनारस र नेपालको काठमाडौँ बीच त्यस बेला मुद्रण र प्रकाशनको जुन सेतु थियो, त्यसले नेपाली उपन्यासको इतिहास निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । नेपाली पत्र पत्रिका उदयसँग पनि नेपाली उपन्यासको इतिहास जोडिएको छ । गोरखापत्र, सुन्दरी, उपन्यास तरङ्गिणी, शारदा हुँदै नेपाली उपन्यासले आधुनिक कालको प्रारम्भ गर्‍यो ।

साहित्य शास्त्र अनुसार कथा र उपन्यास दुई अलग अलग विधा भए तापनि दुबै विधाको मूल वंश एउटै थियो । त्यसैले नेपाली साहित्यको इतिहासमा पनि जहाँबाट कथाको इतिहास सुरु भयो, त्यहीँबाट उपन्यासको इतिहास पनि सुरु भयो (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४० : ९९) । यस अनुसार लिखित सामग्रीको आधारमा वि.सं. १८२७ को शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको महाभारत विराटपर्वबाटै नेपाली उपन्यासको इतिहास सुरु हुन्छ । नेपाली उपन्यासको अहिलेसम्मको करिब दुई शताब्दीको इतिहास हेर्दा समय विशेषमा विभिन्न मोड लिँदै अगाडि बढेको स्पष्ट देखिन्छ । तसर्थ नेपाली उपन्यासको काल विभाजन यसरी गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(क) प्राथमिक काल (वि.सं. १८२७-१९४५)

(ख) माध्यमिक काल (वि.सं. १९४६-१९९०)

(ग) आधुनिक काल (वि.सं. १९९१-यता)

(क) प्राथमिक काल (वि.स. १८२७-१९४५)

नेपाल एकीकरणका क्रममा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं विजय वि.सं. १८२५ गरेको दुई वर्षपछि शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले **विराटपर्व** (१८२७) अनुवाद गरेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ७१) । नेपाली उपन्यासको प्रारम्भिक काल वि.सं. १८२७ - १९४५ सम्मको ११८ बर्से समयवधिमा हालको परिभाषासँग मिल्ने औपन्यासिक कृति पाइँदैन । यसले नेपाली साहित्यलाई उपन्यासका क्षेत्रमा पदार्पण गरायो । संस्कृत भाषामा आफैले लेखेको **हास्यकदम्ब** नाटकलाई पनि उनले वि.सं. १८५५ मा उपन्यासात्मक रूप दिएर नेपालीमा अनुवाद गरे (बराल र एटम, २०५८ : ७१) । त्यसपछि भानुदत्तले वि.सं. १८३३ मा संस्कृतको **हितोपदेश मित्रलाभ** नेपालीमा अनुवाद गरे (बराल र एटम, २०५८ : ७१) । महाभारतकै विविध प्रसङ्गबाट विषयवस्तु लिएर रामभद्र पाध्याले **लक्ष्मी-धर्म संवाद** (१८५१) लेखे, जसमा संवादात्मक शैली प्रयोग गरिएको छ । यसै क्रममा बेनामे **पिनासको कथा** (१८७२), **दशकुमार चरित्** (१८७५), **स्वस्थानी व्रतकथा** (१९७८) प्रकाशित भए भने भवानीदत्तले अनुवाद गरेको **मुद्राराक्षस** (१८८२), सुन्दरानन्द बाँडाको **त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा** (१८९०) र **अध्यात्म रामायण** (१८९६) जस्ता कृतिहरू पनि देखा परे ।

कथात्मक रचनाका रूपमा देखा परेका अन्य कृतिहरूमा **बहत्तर सुगाको कथा** (१८९३), **बेताल पञ्चविंशति** (१८९३) देवराज शर्माको **स्वस्थानी व्रतकथा** (१९४२), हरिहर शर्माको **भगवत् भक्ति विलासिनी** (१९४५) पनि देखिए (बराल र एटम, २०५८ : ७१) । यस कालमा प्रकाशित कृतिहरू संस्कृतबाट अनूदित भए तापनि काल्पनिक घटना संयोजन, घटनाको सङ्गति, संवादमा वैचित्र्य जस्ता औपन्यासिक सिपद्वारा सिंगारिएकाले यसले नेपाली साहित्यमा उपन्यास विधाको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ भन्न सकिन्छ । यस कालमा प्रकाशित उपन्यास कृतिहरूमा धार्मिक ग्रन्थ (पुराण, रामायण एवम् महाभारतको अनुवाद, रूपान्तरण गरिनका साथै अधिकांश रूपमा अमुद्रित वा अप्रकाशित हुनु र संस्कृत तथा केही अन्य भाषाबाट अनूदित उपन्यासको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । धर्म र नीति सम्बन्धी कुराको वर्णन पनि विशेष महत्त्वका साथ राखिएको छ । कथा र उपन्यासको विभाजनमा अस्पष्टता देखिएता पनि औपदेशिक चरित्रको खोजी विशेष रूपमा गरिएको छ ।

(ख) माध्यमिक काल (१९४६-१९९०)

नेपाली उपन्यासको १९४६-१९९० को अवधिलाई माध्यमिक काल भनिन्छ । त्यसैले शिवदत्त शर्माको **वीरसिक्का** (१९४६) लाई अधिकांश समालोचक र साहित्यिक इतिहासकारहरूले माध्यमिक कालीन उपन्यासको प्रारम्भ विन्दु मानेका छन् । यस कालमा **वीरसिक्का** देखि सुरू भएर **वीरचरित्र** (१९६०) हुँदै **राजपूतरमणी** (१९७९) सम्मको इतिहासलाई मनोरञ्जनात्मक धारा, धार्मिक पौराणिक धारा, नैतिक औपदेशिक धारा र सामाजिक सुधारवादी धारा भनी नामकरण गरि देखाउन सकिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ७३) । माध्यमिक कालको सुरूआत गर्ने **वीरसिक्का** (१९४६) बाट नेपाली उपन्यासको मनोरञ्जनात्मक रूपमा जासुसी, तिलस्मी, ऐयारी उपन्यासको थालनी भएको पाइन्छ । यस धाराका उपन्यासहरूमा हरिहर शर्माको **शुकबहत्तरी** (१९५०), नरदेव पाण्डेको **वीरवल चातुरी** (१९५६), शम्भु प्रसाद ढुङ्ग्यालको **अबोलामैयाको कथा** (१९७२), सदाशिव शर्माको **वीरवल कौतुक** (१९७२), प्रसादको **अचम्मको बच्चाको कथा** (१९८५), देवकीनन्दन खत्रीको **चन्द्रकान्ता** (१९५६), देवकीनन्दन खत्री (सदाशिव शर्मा) ले वि.सं. (१९५९) मा उपन्यास **तरङ्गिणी** पत्रिकामा प्रकाशन गरेको आफ्नो मौलिक उपन्यास **महेन्द्रप्रभा**, गिरीशवल्लभ जोशीको मौलिक उपन्यास **वीरचरित्र** (१९६०) आदि रहेको पाइन्छ ।

यस कालमा **गोरखापत्र** (१९५८) को प्रकाशनले पनि उपन्यासको प्रतिष्ठामा सहयोग पुर्याएको छ । त्यस समयमा **गोरखापत्र** मा **जादुगर** (१९६४-६५), **नौलाखाहार** (१९६७-६८) जस्ता जासुसी उपन्यास प्रकाशित भए भने **सुन्दरी** पत्रिकामा **मधुबाला** (१९६३), **सुन्दरीभवन** (१९६३) जस्ता उपन्यास प्रकाशित भए (बराल र एटम, २०५८ : ७६) । विज्ञान विलासको **डा. सूर्यप्रसाद** (१९७२ अपूर्ण), पहलमानसिंह स्वाँरको **एक लाख रूपैयाँको चोरी** (१९७४) पनि प्रकाशित भए (बराल र एटम, २०५८ : ७३) । नेपाली समाजमा पूर्वीय पौराणिक साहित्यको उपन्यास भण्डारबाट धर्म कर्म, अध्यात्म र परलोकको मार्गको अन्वेषणमा लागेका रचनाहरू अनेक स्रोतबाट आएर प्रचलित रहेका थिए । यस धाराका उपन्यासात्मक रचनाहरूमा चिरञ्जीवी पौड्यालको **प्रेमसागर** (१९४७), हरिहर शर्माको **दुर्गासप्तशती** (१९४८), कपिलदेव शर्माको **नलोपाख्यान** (१९५९), चक्रपाणि चालिसेको **गोरखा संक्षिप्त रामायण** (१९७२), पद्मप्रसाद उपाध्यायको **शुकसागर** (१९७२), ऋद्धि बहादुर मल्लको **शर्मिष्ठा** (१९८५) आदि प्रमुख छन् (बराल र एटम, २०५८ : ७७) । धर्मसँग सम्बद्ध रहेर मानवलाई सत्मार्गमा डोर्‍याई परमार्थ लाभ गराउने उद्देश्यले नैतिक- औपदेशिक उपन्यासहरू

लेखिएका हुन्छन् । यस धारामा लेखिएका कृतिहरूमा नरदेव पाण्डेको **मेरिना चरित्र** (१९२९) तीर्थप्रसाद आचार्यको **वेदान्तसार** (१९६०), हरिहर आ.दी.को **विदुलापुत्र संवाद** (१९६५), भोजराज पाण्डेको **उपदेश मञ्जरी** (१९७३), सदाशिव शर्माको **कर्मविपाक संहिता** (१९७३) आदि पर्दछन् ।

यस समयमा समाजमा रहेका कुरीति हटाएर सुधारको बाटोमा लैजाने कुरालाई उद्देश्य बनाएर पनि उपन्यास लेखिएको पाइन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ७८) । पुस्तकाकार कृतिका रूपमा सामाजिक सुधारमा चासो लिएर देखा परेका कृतिहरूमा वैजनाथ सेढाईको **चक्रपरिक्रम** (१९७३), विज्ञानविलासको **महारानी प्रियम्बदा** (१९७३), पहलमानसिंह स्वार्रको **पद्मकुमारी** (१९७४), वेदनाथ आचार्यको **दयाकी भावी** (१९७९), महानन्द सापकोटाको **त्रिवेणी** (१९८५), अम्बालिकादेवीको **राजपूत रमणी** (१९७९) आदि छन् । माध्यमिककालीन उपन्यासको समष्टिगत प्रवृत्तिहरूमा अनुवादको प्रधानता कायम रहेको सचेत उपन्यास लेखनको अभाव र अनुकरणको अधिकतम प्रयोग पाइनुका साथै युग चेतनाको न्यूनता भत्किएको पाइन्छ । यसका साथै नीतिवादी र सुधारवादी स्वर स्पष्ट देखिनु, नारीलाई भोग विलास र मनोरञ्जनको साधन बनाउने प्रवृत्ति देखिनु, नैतिक सामाजिक यथार्थको चित्रण सङ्क्रमित अवस्थामा रहनु, स्थानीय परिवेशको चित्रणमा केही प्रयास हुनु, लेखकीय भूमिका प्रबल भएका उपन्यासका रचना हुनु, अलङ्कृत एवम् साहित्यिक भाषाको खोजीमा सचेतता अपनाउनु उपन्यासको मौलिक शिल्पमा अस्पष्टता रहनु, धार्मिक पौराणिक, नैतिक, औपदेशिक, मनोरञ्जनात्मक र सामाजिक सुधारको मूल स्वरहरू देखिएको पाइन्छ ।

(ग) आधुनिक काल (१९९१ देखि हालसम्म)

आधुनिक कालको मिर्मिरे रूद्रराज पाण्डेको **रूपमती** १९९१ बाट सुरु भई आजसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यास विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न नयाँ प्रवृत्ति र धाराहरू समावेश गर्दै अगाडि बढेको छ । २०१६ सालदेखि मनोविज्ञानको प्रवेश भई सूक्ष्म यथार्थको प्रस्तुति पनि आरम्भ हुन्छ । यस प्रभावले २०३५ सम्म निरन्तरता पाएपछि सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको सूक्ष्म आलोचना गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ । यिनी मुख्य भिन्नताका आधारमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको समग्रतालाई तिन चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ (बराल र एटम, २०५८ : ८३) ।

आधुनिक कालको (१९९१-२०१५) सम्मको अवधिलाई प्रथम चरण मान्न सकिन्छ । यस चरणका उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी धारा, मनोवैज्ञानिक धाराको पनि विकास भएको पाइन्छ (लामिछाने र लामिछाने, २०६७ : २६७) । यस अनुसार आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारामा रूद्रराज पाण्डेका रूपमती (१९९१), चप्पाकाजी (१९९३), प्रायश्चित (१९९५) र प्रेम (२००५), काशी बहादुर श्रेष्ठको उषा (१९९५) जस्ता उपन्यास यसै बेला आएका हुन् (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४० : १०५) । स्वच्छन्दतावादी धाराका रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३), अच्छा राई 'रसिक' को लगन (२०११), शिवकुमार राईको डाकवङ्गला (२०१३) उपन्यास पनि यसै बिच देखिए भने सामाजिक यथार्थवादी धारामा लैनसिंह वाड्देलका मुलुकबाहिर (२००४), माइतघर (२००७), लील बहादुर क्षेत्रीको बसाइँ (२०१४), मोहन बहादुर मल्लको समयको हुरी (२०१५), लीलाध्वज थापाको शान्ति (२०१५) आदि उपन्यासहरू महत्त्वपूर्ण रहे । ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको वसन्ती (२००९) बाट भयो भने वाड्देलको लड्गडाको साथीले अतियथार्थवादी धारालाई भियाएर केही भिन्नताको परिचय दियो । आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको प्रवेश हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमाछ्छे (२०११) र एक चिहान (२०१७), मुक्तिनाथको को अछुत ? (२०११) तथा खड्ग बहादुर सिंहको विद्रोह (२०११) र हुरीको चरा (२०१३) बाट भयो (बराल र एटम, २०५८ : ८४) ।

यस चरणमा कथानक प्रधान उपन्यासको प्रचलन हुनु, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको मिश्रणमा उपन्यास रचिनु, जीवन र जगत्का सामाजिक र ऐतिहासिक यथार्थको उद्घाटनको बाहुल्य हुनु, तृतीय पुरूष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिनु, समाज र परिवेशको प्रस्तुतिमा भावुकताको प्रयोग गरिनु, स्थूल यथार्थको वर्णन र व्याख्याको प्रधानता हुनु यस चरणका केही साभा विशेषताहरू हुन् ।

वि.सं. (२०१६-२०३५) सम्मको अवधिलाई आधुनिक नेपाली उपन्यासको दोस्रो चरण मान्न सकिन्छ । यस चरणमा व्यक्तिमनको आन्तरिक चित्रणमा केन्द्रित रही सूक्ष्म यथार्थको अङ्कन गर्न अग्रसर छन् । यसै समयका उपन्यासमा पाश्चात्य साहित्यका अनेकौं वाद र विचारहरूले हुर्किने र फैलिने मौका पनि पाएको पाइन्छ । यस समयमा मनोविश्लेषणवादी धाराका गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भ्याल (२०१६), विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), विश्वेश्व प्रसाद कोइरालाको नरेन्द्र दाइ (२०२७) र सुम्निमा (२०२७) सूक्ष्म यथार्थको अङ्कनमा सफल उपन्यास हुन् । विसङ्गतिवादी चिन्तनमा लेखिएका उपन्यासहरूमा

इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ (२०२१), पारिजातको शिरीषको फूल (२०२२), ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (२०२४), बालुवामाथि (२०२८) र डापी (२०३३) महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । प्रकृतवादका आंशिक प्रयोगका रूपमा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भ्याल, शङ्कर कोइरालाको खैरिनीघाट (२०१८), भवानी भिक्षुको पाइप नं २ (२०३४) यसै समयमा देखा परे (बराल र एटम, २०५८ : ८४) ।

प्रयोगवादी जटिलतालाई मञ्जुलको छेकुडोल्मा (२०२६), जगदीश घिमिरेको सावित्री (२०३२) ओकिएयामा ग्वाइनको सुनखरी (२०३३) जस्ता उपन्यासले अगाडि बढाए । यसै कालमा राल्फा आन्दोलन एवम् अस्वीकृत जमात आन्दोलनले प्रश्रय पाए भने विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको सुम्निमा (२०२७) बाट मिथकीय धाराको आरम्भसमेत भयो । प्रगतिवादी उपन्यासको समाजमुखी सचेत लेखनको धारा यस चरणको उत्तरार्द्धमा निकै प्रेरक सिद्ध भएको छ । यस धाराका डी.पी. अधिकारीको आशमाया (२०२५) र धरती अभै बोल्दैछ (२०२७), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक (२०२७) र आमाको छटपटी (२०३४), पारिजातको तोरीबारी, बाटा र सपनाहरू (२०३३), पर्खालभिन्न र बाहिर (२०३५), तीर्थ न्यौपानेको खद्माको गाउँ (२०२५) जस्ता उपन्यासहरू छन् (बराल र एटम, २०५८ : ८५) ।

यस चरणका उपन्यासमा प्रथम पुरूष दृष्टिविन्दुको प्रयोग बढ्दै जानु, पाश्चात्य साहित्यप्रति अति मोह राख्नु तथा त्यसका विभिन्न सिद्धान्तहरू जस्तै : अस्तित्ववाद, प्रकृतवाद, दादावाद, अतिथथार्थवाद, घनत्ववाद, भविष्यवाद आदिको अनुशरण गरिनु, यौनका जटिलतालाई बढी महत्त्व दिएर विविध कोणबाट प्रक्षेपण गर्नु, प्रगतिवादी साहित्यको आरम्भले गर्दा समाजसचेत लेखनप्रति चासो हुनु, मिथकीय पुनर्सिर्जनको प्रयास थालिनु मुख्य विशेषताहरू हुन् ।

वि.सं. २०३६ देखि यताको अवधिलाई आधुनिक नेपाली उपन्यासको तेस्रो चरण मान्न सकिन्छ । यस अवधिमा विसङ्गति र यौनवृत्तिलाई छाडी सामाजिक विकृतिको चिरफारतिर केन्द्रित रही जीवनमुखी साहित्य सिर्जनामा समाहित भएका छन् । यस समयमा आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा ध.च. गोतामेका घामका पाइलाहरू (२०३५), यहाँदेखि त्यहाँसम्म (२०४२), ध्रुवचन्द्र गौतमका कट्टेल सरको चोटपटक (२०३७), अलिखित (२०४०), उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य (२०४८) र दुविधा (२०५२), भरत जङ्गमको कालो सूय (२०३६), दौलतविक्रम विष्टका भोक र भित्ताहरू (२०३८) र ज्योति ज्योति महाज्योति

(२०४५), तारानाथ शर्माको नेपालदेखि अमेरिकासम्म (२०४९), गीताकेशरीको सौगात (२०४६), आवाज (२०४७), सुस्मिता नेपालको मेरा छातीका कोलाजहरू (२०५५), राजेन्द्र प्रसाद निरौलाको खुल्ला आकाश (२०६५) आदि महत्त्वपूर्ण रहेका छन् (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४० : ११७) । यस अवधिमा मिथकीय धाराको उर्वरता देखिंदै गरेका सन्दर्भमा विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका मोदि आइन (२०३९) र हिटलर र यहूदी (२०४०), मदनमणि दीक्षितका माधवी (२०३९) र त्रिदेवी (२०५१), नयनराज पाण्डेको विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४५), राजेश्वर देवकोटाको द्वन्द्वको अवसान (२०४१), इन्दिरा प्रसाईको विश्वमित्र वि.सं. (२०५५), जगदीश शमशेर राणाको सेतो बाघ (२०३०), कृष्ण धरावासीको राधा (२०६२) आदि उपन्यासहरू महत्त्वपूर्ण रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८ : ८६) ।

प्रगतिवादी धाराभित्र पर्ने यस समयका उपन्यासहरूमा पारिजातको अनिदो पहाडसँगै (२०३९), रमेश विकलको अविरल बगदछ इन्द्रावती (२०३९), भक्तबहादुर नेपालीका जेलभित्र (२०३८) र भूतको ओखती (२०५१), मोदनाथ प्रश्रितको चोर (२०४४), ऋषिराज बरालको कामरेड हुतराजको राजधानी प्रस्थान (२०४८), आहुतीको नयाँ घर (२०५०) र स्वलन (२०५९), नारायण ढकालको दुर्भिक्ष (२०६०), हरिहर खनालको समयको रेखाचित्र (२०६५) आदि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (बराल र एटम, २०५८ : ८६) ।

यस समयका उपन्यासमा नारीवादी चेतनाको विस्तार पनि पाइन्छ । यस्ता उपन्यासमा पारिजातका परिभाषित आँखाहरू (२०४६) र वेनी (२०४४), शवनम श्रेष्ठको मनीषा (२०५०), सीता पाण्डेको अन्तर्द्वन्द्व (२०४६), शोभा भट्टराईको अन्त्यहीन अन्त्य (२०५८), पद्मालती सिंहको समानान्तर आकाश (२०६२) आदि उपन्यासहरू छन् (बराल र एटम, २०५८ : ८६) ।

यस चरणका प्रमुख विशेषताहरूमा सासामयिक सामाजिक भ्रष्टाचार, पाखण्डीपन, विकृति एवम् विसङ्गतिको आलोचनात्मक चित्रण गरिनु, साइबर संस्कृतिको चित्रण गरी त्यसबाट एक्लिएको मान्छेको विवशता देखाउनु, उपन्यास लेखनमा डायस्पोराको अभिव्यक्ति पाइनु, प्रगतिवादी साहित्यको उत्कृष्टताले समाजको आमूल परिवर्तनप्रति जिम्मेवारी देखिनु, माओवादी दश बर्से जनयुद्ध (२०५२-२०६२) को पक्ष र विपक्षमा उपन्यास लेखिनु, नारीवादी चिन्तनको विस्तार हुनु, द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गर्नु, कलात्मक व्यङ्ग्यलाई प्रधानता दिइनु मुख्य रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८ : ८७) ।

२.४ बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको पृष्ठभूमि

नेपाली उपन्यासलाई विकसित पार्न बर्दिया जिल्लाका उपन्यासकारहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । बर्दिया जिल्लामा उपन्यास लेखनको सुरुवात केही ढिलो गरी भए पनि पछिल्लो समयमा यो तीव्रताका साथ बढिरहेको छ । यस जिल्लामा उपन्यास लेखन सुरु हुनुभन्दा पहिले अन्य विधाको लेखन सुरु भएको हो । यस जिल्लामा उपन्यास लेखन आरम्भ हुनुभन्दा अघिको पृष्ठभूमि र उपन्यासको परम्पराबारे चर्चा गरिएको छ । बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा यहाँका नेपाली, थारू र अवधी भाषाका लोक साहित्यिक परम्परासम्म पुग्न पर्ने हुन्छ । आदिवासी जनजाति थारूका सांस्कृतिक चाडपर्वहरूमा गाइने, नाचिने, लोकगीत, लोकनाट्य, लोकनृत्य परम्परा यहाँको जीवन्त संस्कृतिकै रूपमा रहेको छ । पछिल्लो समयमा दैलेख, सुर्खेत, अछाम, दाङ, स्याङ्जा, अर्घाखाची, बागलुङ आदि पहाडी र भित्री मधेशका जिल्लाबाट बसाइँ सरी आएका मानिसहरूले गाउने लोकगीतहरूको परम्परा समेत थपिएको छ । प्रचलित लोक गीतहरू पानीका बाह्रमासे मूल र साउने मूल जस्ता दुई प्रवाहका छन् । एउटा प्रवाह जनश्रुति परम्पराबाट आएका गीत धारामा छ भने अर्कोमा समसामयिक घटनामा भावुक हृदयबाट उम्रेका भावहरूको बाहुल्य छ । लोककथा, लोकनाटक, उखान, टुक्का र लोकगाथाको परम्परा पनि यहाँ रहेको छ । लोक साहित्यबाट फड्को मार्दै अन्य साहित्यिक विधाले स्वरूप ग्रहण गरेको हुन् (यात्री, २०४१ : १८) । लोककथा, लोकनाटक, उखान, टुक्का, लोकगाथाको परम्परा पनि यहाँ रहेको छ । लोक साहित्यबाट फड्को मार्दै अन्य साहित्यिक विधाले स्वरूप ग्रहण गरेका हुन् ।

श्री महाकवि देवकोटा मा.वि. गुलरिया यस जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि सञ्चालन गर्ने पहिलो संस्था हो । यस विद्यालयबाट २०२९ मा नन्दराज सुवेदीको सम्पादकत्वमा **वाणी** १.१ अङ्क प्रकाशित भएको छ । यस पत्रिकामा कथा, कविता र निबन्ध प्रकाशित छन् । श्री अमर सहिद दशरथ चन्द मा.वि. राजापुरले **कर्णाली** (२०३३), कर्मचारी मिलन केन्द्र गुलरियाले **अभिव्यक्ति** (२०४४), **कृष्णसार स्मारिका** (२०५२) प्रकाशन गरेका छन् । कृष्णसार स्मारिका प्रदीपराज कँडेलको सम्पादकत्व र गणेश लोहनी, कृष्णराज अधिकारी, खगेन्द्रराज शर्मा, वसन्तकुमार कनौजिया र गोपाल दहितको सक्रियतामा प्रकाशित भएको थियो । यस प्रकाशनमा स्तरीय लेख रचना प्रकाशित भएका छन् । कर्मचारी मिलन केन्द्रले बर्दियाको साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदान महत्त्वपूर्ण छ (दहित, २०५२ : ३) ।

नेपाल रेडक्रम सोसाइटी बर्दिया जिल्ला शाखा, महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष बर्दिया संरक्षण आयोजना, राजापुर स्पोर्ट्स क्लब, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया एकीकृत संरक्षण आयोजना, विद्यार्थी वातावरण समूह, श्री जगदम्बा मा.वि. मडेला जस्ता संस्थाहरूले विभिन्न जन चेतनामूलक कार्यक्रमहरू, विद्यालयस्तरीय निबन्ध र कविता प्रतियोगिता आयोजना गरी साहित्यिक प्रतिभालाई प्रष्फुटित हुने अवसर प्रदान गरेका छन् (गौतम, २०५६ : ९१) ।

यस क्रममा बुद्धिनाथ ज्ञवाली, गोपबहादुर शाह, दिनेशप्रसाद श्रेष्ठ, विष्णुप्रसाद मरासिनी, गोपालप्रसाद शर्मा अधिकारी, पुरमल बस्नेत सिमताली, प्रकाश राजापुरी, चक्रपाणि आचार्य, मनऋषि धिताल, अग्रबहादुर शाही, रेशमबहादुर चौधरी, रमेश ज्ञवाली, सन्तराम धरकटुवा, किशोर गौतम, सरला रेग्मी आदि बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिमा सक्रियतापूर्वक लागेको पाइन्छ ।

२०२९ सालदेखि नै बर्दिया जिल्लामा विभिन्न विधाहरू (कविता, कथा, निबन्ध, गीत) लेख्न थालिएको पाइन्छ । यसै पृष्ठ भूमिमा २०३३ सालदेखि मात्र नेपाली भाषामा उपन्यास लेखन भएको पाइन्छ । २०३३ सालमा कर्णाली पत्रिकामा केदार पोखरेलको असामान्यजस्य कथा प्रकाशन भएपछि बर्दियामा उपन्यास साहित्यको यात्रा आरम्भ भयो । त्यसपछि हालसम्ममा बुद्धिनाथ ज्ञवाली, सरला रेग्मी, अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवका उपन्यासकृति यस जिल्लामा प्रकाशित भइसकेका छन् ।

२.५ बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको विकास

बर्दिया जिल्लाको नेपाली साहित्यको लिखित परम्पराको इतिहासलाई नेपाली साहित्यको इतिहाससँग जोडेर हेर्दा धेरैपछि मात्र यहाँ साहित्यिक यात्राको थालनी भएको पाइन्छ । पूर्वमध्यकाल ९३६-१४४६ उत्तरमध्यकाल र इस्ट इन्डिया कम्पनीको अधीनमा रहेको बेलासम्म यस जिल्लाको भाषिक तथा साहित्यिक परम्परा अज्ञात नै रहेको पाइन्छ । १८७३ को सुगौली सन्धिमा नेपालले गुमाउनु परेका जिल्लाहरू मध्येको एक बर्दिया जिल्लापनि इस्ट इन्डिया कम्पनीले नेपाललाई नयाँ मुलक (बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर) फिर्ता गरेपछि यो स्वतन्त्र भई यहाँ मिश्रित संस्कृति विकसित भएको पाइन्छ । बर्दिया जिल्लामा शिक्षाको प्रारम्भ २०१७ मा महाकवि देवकोटा मा.वि. को स्थापना पश्चात् प्रारम्भ भएको देखिन्छ । त्यसै गरी २०२९ मा वाणी, (२०३३) मा कर्णाली जस्ता पत्रिका प्रकाशनले जन चेतना र साहित्यिक गतिविधि सामान्य रूपमा वृद्धि गर्न थालेको पाइन्छ । यस विचमा विभिन्न पत्र

पत्रिकाहरूले पनि बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक विकासमा सहयोग पुऱ्याएका पाइन्छ । त्यस्तै २०५७ सालमा बर्दिया साहित्य समाजद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका लहर ले पनि बर्दिया जिल्लाको साहित्यिक विकासमा कोसेढुङ्गा साबित भएको छ ।

बर्दियाका सन्दर्भमा उपन्यासात्मक लेखन कथा विधा हुँदै २०३३ मा अमर सहिद दशरथ चन्द मा.वि. राजापुरबाट प्रकाशित कर्णाली पत्रिकामा केदार पोखरेलको असामाञ्जस्य शीर्षकको कथाबाट आख्यानको सुरुवात भएको पाइन्छ । सोही अवसरमा भूपेन्द्र कार्की, सनत रेग्मी, अशोक मल्लका कथाहरू देखिन्छन् ।

बर्दिया जिल्लाको नेपाली साहित्यको लिखित परम्परा र विकासलाई हेर्दा कविता विधाबाट सुरु भई कथा, निबन्ध, उपन्यास, गजल, गीत र समालोचना आदि विधामा विभिन्न स्रष्टाहरूले कलम चलाएको पाइन्छ । २०२९-२०७१ सम्म आइपुग्दा बर्दियाको नेपाली भाषा साहित्यले ४० वर्ष पूरा गरेको देखिन्छ । यस ४० बर्से अवधिमा बर्दियाको नेपाली भाषा साहित्यलाई माथि उकास्न विभिन्न सङ्घ संस्था, स्रष्टा द्रष्टा, राजनैतिक व्यक्तित्व तथा पत्र पत्रिका आदिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । यस अवधिमा उपन्यासकारहरूले उपन्यासको सूक्ष्म रूप लघुकथा, मध्यम रूप कथा र बृहद्रूप उपन्यास परिवेशलाई व्यक्त गर्न कलम चलाएको देखिन्छ । यस जिल्लामा आधा दर्जन जति उपन्यास प्रकाशित छन् भने त्यसभन्दा बढी लेखन भए पनि अप्रकाशित अवस्थामा रहेका छन् । २०६३-२०७१ सम्मको उपर्युक्त २० वर्षको अवधिमा बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखन, प्रकाशन र योगदान, उपन्यास विधाको सिर्जन परम्परा तथा उपन्यासहरूले अवलम्बन गरेका विषयवस्तु र प्रवृत्तिलाई मध्य नजर गर्दा यस जिल्लाको उपन्यास लेखनको चरण विभाजन गर्न आवश्यक छैन ।

प्रथम औपन्यासिक कृतिका रूपमा सरला रेग्मीको प्रवाह (२०६६) उपन्यास देखिन्छ । बाह्र बर्से जनयुद्धको विषयवस्तुलाई मूल कथ्य बनाइएको यो उपन्यास यथार्थवादी धरातलमा उभिएको प्रगतिशील चिन्तनमा आधारित उपन्यास हो । क्रान्तिकारी विचार धारालाई अवलम्बन गरेको यस उपन्यासले गाउँबस्तीमा भएका शोषण, दमन र अन्याय अत्याचारका घटनालाई समेटेको छ । प्रगतिवादी वा समाजवादी यथार्थवादका माध्यमबाट मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनलाई सौन्दर्यशास्त्र अनुकूल प्रयोग गरिएको छ ।

दोस्रो औपन्यासिक कृतिका रूपमा बुद्धिनाथ ज्ञवालीको अन्तरङ्ग जीवन (२०६९) देखिन्छ । यस औपन्यासिक कृतिमा २०६२/६३ को तेस्रो जन आन्दोलनपछि व्यवस्था

परिवर्तन भई राज्य लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा प्रवेश गरे पनि समाजमा विकृति, विसङ्गति, छल, कपट, व्यभिचार, नैतिक पतन जस्ता कुरामा परिवर्तन नभए तितो यथार्थतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । भाषा प्रयोगका दृष्टिले पनि यो उपन्यास सफल देखिन्छ ।

तेस्रो औपन्यासिक कृतिका रूपमा अयोध्या प्रसाद श्रीवास्तवको **शीलवती** (२०६९) मा प्रकाशित भएको पाइन्छ । बर्दिया जिल्लाको औपन्यासिक परम्परामा विशिष्ट पहिचान राख्न सफल यस उपन्यासले पात्र, परिवेशको छनोट, पात्र चयन, आलङ्कारिक भाषाको प्रस्तुतिमा सशक्त भूमिका प्रदान गरेको छ । यस उपन्यासमा नागर सभ्यतातर्फ उन्मुख युवा युवतीको प्रेम प्रणय नेपालको तत्कालीन समयमा प्रचलित जमिनदारी प्रथा र प्रेम वियोगको बिलौना जस्ता पक्षलाई अत्यन्त मार्मिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

बर्दियाका जिल्लाका प्रमुख उपन्यासहरू निम्न छन् ।

१.	सरला रेग्मी	प्रवाह (२०६३)
२.	बुद्धिनाथ ज्ञवाली	अन्तरङ्ग जीवन (२०६९) ।
३.	अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव	शीलवती (२०६९) ।

२.६ निष्कर्ष

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा बर्दिया जिल्लाको उपन्यास लेखन परम्पराले निकै ठुलो टेवा पुऱ्याएको छ । फलस्वरूप यो अध्ययन कार्य यसैका पेरिफेरीमा अघि बढेको छ । आख्यानले नेपाली जनजिवनलाई जस्ताको तस्तै उतार्ने प्रयास स्वरूप उपन्यास विधाले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । उपन्यास आफैँमा एउटा स्वतन्त्र विधा भएकाले नेपाली साहित्यको श्री वृद्धिमा आफ्नो छुट्टै स्थान ओगट्न सफल भएको छ । यसको कालक्रमिक विकासमा विभिन्न क्षेत्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण भएपनि बर्दिया जिल्लाको पनि केही अंश यसमा पर्न सफल देखिन्छ । त्यसैले नेपाली उपन्यासमा बर्दिया जिल्लाका उपन्यास र उपन्यासकारको पनि विशेष भूमिका रहेको यस अध्ययनले देखाएको छ ।

परिच्छेद - तिन

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

३.१ विषय प्रवेश

यस परिच्छेदमा बर्दिया जिल्लामा रहेर स्थायी बसोबास गर्दै आएका तथा बर्दिया जिल्लालाई कर्मभूमि मानेर यस जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिमा सङ्लग्न भई सहयोग पुऱ्याउने साहित्य साधक उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको अध्ययन गरिएको छ । बर्दिया जिल्लामा हाल सम्ममा देखा परेका नेपाली भाषाका उपन्यासकारहरू हुन् : सरला रेग्मी, बुद्धिनाथ ज्ञवाली, अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव । बर्दिया जिल्लाका उपर्युक्त उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको कालक्रमलाई आधार मानी यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ सरला रेग्मी र उनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन

प्रकाशनका दृटिले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासमा सरला रेग्मीको उपन्यास जेठो देखापर्दछ । तल उपन्यासकारको सङ्क्षिप्त परिचय दिँदै उनको उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.१ सरला रेग्मीको सङ्क्षिप्त परिचय

सरला रेग्मीको जन्म वि.सं. २०२६ भदौ ३० गते दाङ जिल्लाको घोराही नगरपालिका वडा नं. ३ बर्गदीमा भएको हो । बसाइ सराइ गरी आमाबाबु वि.सं. २०४४ तिर बर्दिया जिल्लाको मगरागडी-७ हर्नवामा आए पनि उनी आफू चाहिँ २०४८ मा मात्र बर्दिया आएकी थिइन् । आमा शिलादेवी रेग्मी र बाबु शक्तिराज रेग्मीकी सुपुत्री रेग्मीको साहित्यिक नाम 'अनु' हो भने वास्तविक नाम सरला रेग्मी हो । कक्षा ५/६ पढ्दा कविता गीत लेख्ने आरम्भ गर्ने रेग्मीले आफ्नो सार्वजनिक साहित्य यात्राको थालनी कमल पत्रिकामा प्रकाशित **चुँडाल्दै बन्धनहरू** कथाबाट गरेको पाइन्छ । राजनीतिक कर्ममा आवद्ध र साहित्यमा सक्रिय रेग्मीले पद्मोदय पब्लिक माध्यमिक विद्यालय भरतपुर, दाङबाट प्रवेशिका र महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस दाङबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र (आई.कम) तहसम्मको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेकी छन् । साहित्यिक प्रेरणा आमाबाट पाएकी रेग्मी सरल, मिलनसार, मृदुभाषी र त्यागी स्वभावकी धनी मानिन्छन् । रेग्मीले कथा, कविता, गीत, नाटक, उपन्यास, निबन्ध, संस्मरण जस्ता विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । उनका लेख रचनाहरू विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित

रहेका छन् भने पुस्तकाकार कृतिहरू कथा र उपन्यास रहेका हुन् । रेगमीका कृतिहरू यस प्रकार छन् :

१. चुँडाल्दै बन्धनहरू (२०६३) कथा सङ्ग्रह
२. प्रवाह (२०६३) उपन्यास
३. कम्युनिस्ट आन्दोलनका बहसहरू (२०६६) ?
४. लाल विधवा (२०६९) कथा सङ्ग्रह
५. जनयुद्धका आयामहरू, संस्मरण सङ्ग्रह (प्रकाशोन्मुख)
६. निबन्ध सङ्ग्रह (प्रकाशोन्मुख)

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुना मदन, लील बहादुर क्षेत्रीको बसाइँ म्याक्सिम गोर्कीको आमाबाट विशेष प्रभावित रहेको बताउँछिन् । साहित्य लेखनको प्रेरणाको स्रोत स्व. पति ज्ञानप्रसाद चालिसेलाई मान्ने रेगमी नेपाली क्रान्तिको उपन्यास लेख्न मन लागेको विचार व्यक्त गर्दछिन् । नेकपा-माओवादी केन्द्रीय सदस्य रहेकी रेगमीको साहित्य लेखनको रूचिको क्षेत्र उपन्यास हो । कुनै साहित्यिक संस्थामा आवद्धता नभए पनि साहित्य साधनामा भने उनको कलम सक्रिय देखिन्छ ।

सरला रेगमीको प्रवाह उपन्यासमा नेपालको बाह्र बसें जनयुद्धलाई विषयवस्तु बनाई जनयुद्धमा सामन्ती वर्ग र निम्न वर्गको द्वन्द्व जस्ता कुरालाई प्रगतिवादी तरिकाले अभिव्यक्त गरिएको छ । उनको उपन्यासमा नेपाली समाजमा व्याप्त शोषण, दमन, उत्पीडन, वर्गीय द्वन्द्व, सामन्ती जस्ता खराब पक्षको उद्घाटन गर्दै गरिब, दुःखी र असहाय पात्रको पक्षमा आफ्नो समर्थकन देखाउँदै समाजमा समानता र स्वतन्त्रता हुनु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

बर्दिया जिल्लाको उपन्यास प्रकाशनमा प्रथम औपन्यासिक कृति प्रकाशन गर्ने श्रेय सरला रेगमीलाई जान्छ । मूलतः उनका उपन्यासमा मानवीय भावना, जीवनका आशा एवम् निराशा, वर्गीय सङ्घर्ष, सर्वहारा वर्गको मुक्तिलाई प्रगतिवादी अभिव्यक्ति, मार्क्सवादी सौन्दर्य चित्रण र आदर्श समाजमा जोड, मानवतावाद, परिवर्तन र क्रान्तिमा जोड, गरिब जनजीवनको उदासीनता जस्ता प्रवृत्ति एवम् विशेषता रहेकाले उनको उपन्यासलाई प्रगतिवादी प्रकृति भएको उपन्यास र उनलाई प्रगतिवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनाउन

सकिन्छ । रेग्मीको हालसम्म प्रकाशित भएको एउटा मात्र उपन्यासको अध्ययन गर्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

३.२.२ 'प्रवाह' उपन्यासको अध्ययन

कथा लेखनबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा थालनी गरेकी उपन्यासकार सरला रेग्मीको **प्रवाह** प्रथम औपन्यासिक कृति हो । यसको लेखन र प्रकाशनपूर्व रेग्मीले दुई वटा कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गरिसकेकी छन् । **प्रवाह** वि.सं. २०६६ उपन्यासको प्रकाशन विवेक सिर्जनशील प्रकाशनद्वारा भएको हो । कुल १४० पृष्ठमा लिखित प्रस्तुत उपन्यासमा सत्रौं परिच्छेद रहेका छन् यसमा नेपालको राजनीतिक इतिहासमा वि.सं. २०५२ सालदेखि सुरु भई बाह्र वर्षसम्म सञ्चालनमा रहेको जनयुद्धको विषयवस्तुलाई मूल कथ्य बनाइएको यो उपन्यास यथार्थवादी धरातलमा उभिएको प्रगतिशील चिन्तनमा आधारित उपन्यास हो । यसले क्रान्तिकारी विचार धारालाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । गाउँबस्तीमा भएका शोषण दमन र अन्याय अत्याचारका घटनाहरूलाई समेटिएको यो उपन्यास युद्धकालीन घटनाहरूको कथा हो । औपन्यासक तत्त्वका आधारमा **प्रवाह** उपन्यासको अध्ययन यस प्रकार गरिएको छ :

क) कथानक

प्रवाह उपन्यासको कथानक सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । विद्यार्थी जीवनबाटै राजनीतिक क्रियाकलापमा सरिक भएका प्रवाह, तोते, प्रशान्त र चिन्तन जस्ता पात्रहरूको आपसी भेटघाट र सङ्गठन विस्तारका विषयमा भएको विमर्शबाट कथानक आरम्भ हुन्छ । जाडो दिनको अवसरमा प्रवाह र तोते दाङको राप्ती नदीका किनारको बस्ती (तोतेको गाउँ) तर्फ लाग्छन् । त्यहाँ उनीहरूले ग्रामीण गरिब जनताहरूले भोग्नु परेका समस्याबाट परिचित हुने मौका पाउँछन् । उनीहरू गाउँलेहरूसँग घुलमिल हुँदै जाँदा निम्न वर्गका कमैया, लोहार, माभी र थारू महिला पुरुषले भोग्नु परेको सामाजिक विभेद, आर्थिक असमानता र गाउँका जमिनदार अनिल र भरतका कुकर्मको बारेमा थाहा पाउँछन् । यस क्रममा प्रवाहको योजना अनुसार गाउँलेहरूका सहयोगले अनिललाई घेराबन्दीमा पारेर उसकै घरमा मारिन्छ । सामान्तहरूका गुप्तचरले दिएको सुराकी अनुसार अनिलले प्रहार गरेको गोली लागेर प्रवाह घाइते हुन्छे । उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा प्रवाह दाङको भरतपुरमा घाइते अवस्थामा अस्पतालमा हुन्छे । क्रान्तिकारी नेता विदुर (प्रवाहको मामा नाता पर्ने) सँग उसको भेट हुन्छ । चौथो परिच्छेदमा प्रवाहको घर परिवारको परिचय दिइएको छ । उसको परिवार

नेपाली कांग्रेसको राजनीतिक सिद्धान्तप्रति आस्थावान् हुन्छ । त्यसको विपरीत प्रवाह राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टीमा लागेकी हुन्छे । घर परिवारबाट विरोध भइ रहन्छ तर प्रवाह क्याम्पस अध्ययनकै क्रममा राजनीतिक गतिविधिलाई गोप्य रूपमा अगाडि बढाउन लागि पर्छे । एक दिन एक्कासी प्रवाह घर छोडेर गायब हुन्छे । विदुरसँग रातारात ऊ बर्दिया आइपुग्छे । बर्दियामा उसको भेटघाट अर्की क्रान्तिकारी नेतृ दिदीसँग हुन्छ । उसका खोजीमा घरका मान्छेहरू लागि पर्छन् । यसै बिच गाउँकै प्रमोद ओलीले उसलाई नेपालगन्ज महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा देखेको बताउँछ ।

प्रवाहलाई घर फर्काउनका लागि गाउँकै गुन्डाहरू लिएर उसको अड्कल नामुदन नेपालगन्ज पुग्छ । कार्यक्रममा सहभागी भएकी प्रवाहमाथि उनीहरूले आक्रमण गर्छन् । त्यसै क्रममा प्रवाह लगायत उसका साथीहरू भाग्न सफल हुन्छन् । त्यसको केही दिनपछि प्रभावको नेतृत्वमा सय जना आर्थिक सङ्कलन गर्ने हेतुले एक जना सहयोगीले जमिनवालाको खेतबारीमा काम गर्छन् र अर्थ सङ्कलन गर्छन् । नवौँ परिच्छेदमा बर्दियाको कुख्यात सामन्त जमिनदार प्रताप चन्दको पारिवारिक विवरण र हैकमी प्रवृत्तिको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सिज अभियानका बारेमा प्रवाह र दिदीका बारेमा कुराकानी हुन्छ । दिदीले प्रवाह र सागरलाई रूकुम रोल्पाका विभिन्न भौगोलिक स्थान, त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र सङ्गठनको विस्तारका क्रममा आफूले भोगेका अनुभवबारे बताउँछे । अधिल्लो क्रममा वीरबहादुर र प्रवाहका बिचमा प्रताप चन्दको ज्यादतीका बारेमा कुरा चल्छ । त्यसपछि प्रताप चन्दकै कमैया किसान पालेहरूको सहयोग लिएर प्रताप चन्दको खलियानको धान जलाइन्छ । त्यसपछि दिदीको नेतृत्वमा क्रान्तिकारीहरू प्रताप चन्दको घर घेर्न जान्छन् । दोहोरो गोली हानाहान हुन्छ । अग्रपङ्क्तिमा रहेका क्रान्तिकारी योद्धा कमरेड जुनाले सहादत प्राप्त गर्छिन् । यस आक्रमणमा प्रताप चन्द पक्राउ पर्छ र उसलाई गाउँपरिक्रमा गराई कालो मोसो र जुत्ताको माला लगाई अन्तिममा रूखमा भुन्डाएर मारिन्छ ।

तेस्रो अनुच्छेदमा दिदीले कमरेड विदुरलाई आफ्नो अगुवाइमा भएका जन कार्बाहीको बारेमा बेलिबिस्तार लगाउँछिन् । चौथो परिच्छेदमा पार्टीभिन्नकै गद्दार जगत्ले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थका लागि आफै पार्टीको गतिविधिको सुराकी सेना समक्ष गरेको प्रमाण पाउँछन् र पार्टीबाट उसलाई जनकारवाही हुन्छ । पन्ध्रौँ परिच्छेदमा प्रवाहले आफ्नो पूर्वप्रेमी सेते सार्कीको छोरा मङ्गललाई सम्झाउँछे । घर परिवारले गाउँकै ने.वि. सङ्घ समर्थक प्रमोद ओलीसँग विवाह गर्न लाग्दा जातीय समनाताको सन्देश दिन त्यसलाई असमर्थन जनाई सेते

सार्कीको छोरा मङ्गललाई प्रेम गरेको सम्झिन्छे । सोही परिच्छेदमा (मामा) विदुरसँग प्रवाहको भेट हुन्छ र मामाकै सल्लाह अनुसार प्रवाहको क्रान्तिकारी नेता वीरबहादुरसँग विवाह हुन्छ । उसको एउटा बच्चा पनि जन्मिन्छ । यसै बिच एक दिन कोहलपुरबाट वीरबहादुर सेनाले समातेर आफ्नो नियन्त्रणमा राख्छ । त्यसैको तिन महिनापछि सेनाद्वारा उसलाई मारिएको समाचार सुनिन्छ । यसै बिच रवि र प्रवाहका बिच वीरबहादुर मारिएको विषयमा कुराकानी हुन्छ । रविले प्रवाहको धैर्य बढाउँछ । प्रवाहको चाहना र सेनाको अवश्यकताका कारण प्रवाह जनमुक्ति सेनाको कम्पनी कमिसारमा प्रवेश गर्छिन् ।

सत्रौँ परिच्छेदमा ठाउँ ठाउँबाट पुलिसको कब्जामा रहेका क्रान्तिकारी नेता कार्यकर्ताहरूले ठुलो साहस देखाई सुरूङ खनेर पुलिसको घेराबन्दी तोडेर प्रभातको अगुवाइमा भाग्न सफल भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस उपन्यासको अन्तिम परिच्छेदमा प्रवाहकै नेतृत्वमा जनमुक्ति सेनाको टिम सुर्खेतबाट जाजरकोट हुँदै रोल्पा पुग्छ र त्यहाँ पाटीका नेताहरूको उपस्थितिमा दैलेखको सदर मुकाम आक्रमणको लागि बृहत् छलफल सहित योजना बन्छ । तर उनीहरूको त्यो योजनाबारे सरकार पक्षलाई थाहा भइसकेको हुन्छ । त्यसपछि जनमुक्ति सेनाले आफ्नो योजना परिवर्तन गरी कर्णाली तरेर कालिकोट हुँदै अछामतिर लाग्छन् । यसै क्रममा जनमुक्ति सेना र शाहीसेनाका बिच दोहोरो भिडन्त हुन्छ । भिडन्तमा प्रवाह दाहिने खुट्टा र छातीमा गोली लागी घाइते हुन्छे । आक्रमण सफल भएको खुसियालीमा नारा जुलुस भइरहेको र जनमुक्ति सेनाले विजयको ध्वजा फहराउँदै विजय उत्सव मनाइरहेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै कथानक अन्त्य गरिएको छ ।

वर्गीय द्वन्द्व, सङ्घर्ष र जनयुद्धको कठिन परिस्थितिका साथ अघि बढेको साहसपूर्ण मुक्तियात्राका घटना परिघटनासँग यस उपन्यासको कथानक गाँसिएको छ । रैखिक ढाँचामा अघि बढेको छ । यस उपन्यासको कथानक संवृत किसिमको छ । कथानकमा कुतूहलताको प्रवाह देखिन्छ । घटना प्रधान यो उपन्यास वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक शैलीमा संरचित छ ।

ख) चरित्र चित्रण

प्रवाह उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरू रहेका छन् । यो बहुप्रयोग भएको उपन्यास हो । कार्यशैलीका आधारमा यी पात्रहरूलाई प्रमुख, सहायक र गौण पात्र गरी तिन किसिमको

भूमिकामा हेर्न सकिन्छ । यसरी प्रयोग भएका पात्रहरूको चरित्र चित्रण यस प्रकार गरिएको छ :

प्रवाह यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो । मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मे पनि विद्यार्थी जीवन देखि नै क्रान्तिकारी विचारधारालाई आत्मसात् गरेकी सङ्घर्षशील पात्र हुन् । ने.क.पा. माओवादीद्वारा सञ्चालित जनयुद्धको अभियानमा प्रवाह घर परिवारसँग असहमति जनाउँदै राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न हुन्छे । उसमा नेतृत्व गर्ने क्षमता पनि प्रवल देखिन्छ । गाउँका गरिब निमुखा निम्न वर्गीय, दलित, जनजाति र सोझा ग्रामीण नर नारीहरूसँग नजिक हुने, उनीहरूको सुख दुःखमा साथ दिने एवम् आफ्नो व्यक्तित्वको प्रभावले निमुखा वर्गहरूमा चेतनाको लहर ल्याउने काममा सफल प्रवाह भूमिका आधारमा प्रमुख पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि क्रान्तिकारी चिन्तन र मुक्तिको बाटो रोजेकी प्रवाह जस्तोसुकै अप्ठेरोमा पनि आफ्नो सिद्धान्तमा अडिग रहेकी छ । तसर्थ स्वभावका आधारमा ऊ स्थिर पात्र हो । देशको सिङ्गो राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था सुधारका लागि सिङ्गो व्यवस्थासँग असहमत, असङ्ख्य दुःखी, गरिब, उत्पीडित, शोषित, दलित, निम्न वर्ग, निम्न वर्गप्रतिको हक अधिकार प्राप्त लागि सङ्घर्ष गर्ने व्यक्तिगत स्वार्थलाई त्यागेर सामूहिक राष्ट्रिय हितको निम्ति लड्ने भूमिका वहन गरेको हुँदा प्रवृत्तिका आधारमा प्रवाह अनुकूल चरित्रकी पात्र हो । सिङ्गो शोषित वर्गको पक्षमा उभिएर वर्गीय हितको अभियान चलाउने पार्टीकी इमानदार, आस्थावान्, अटल कर्तव्यनिष्ठ चरित्र वहन गर्दै जनयुद्धको मुक्ति यात्राका संलग्न सेनाको भूमिकामा निर्वाह गर्ने प्रवाह जीवन चेतनका आधारमा वर्गीय पात्र हो । उपन्यासको कथानकमा आरम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रमुख भूमिकामा रहेकी प्रवाह आवद्धताका आधारमा बद्ध र प्रत्यक्ष रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएकाले आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

कमरेड दिदी यस उपन्यासकी सहायक नारी पात्र हुन् । रोल्पामा जन्मेकी, हुर्केकी दिदी निम्न वर्गीय पात्र हुन् । बाल्यावस्थादेखि नै वर्गीय शोषणमा परेकी, निमुखा वर्गहरूका प्रति शोषक सामन्तले गर्ने गरेको ज्यादतीलाई नजिकबाट बुझेर त्यस्तो अन्याय हटाउनका निम्ति जनयुद्धमा सहभागी भएकी दिदी पनि पार्टीकी अगुवा कार्यकर्ता हुन् । आफ्नो कुशल नेतृत्वद्वारा उनले बर्दियाको शोषक जमिनदार प्रताप चन्द्रमाथिको आक्रमण सफल तुल्याएकी छन् । पार्टीका निर्देशनहरूलाई अक्षरशः पालना गर्ने यिनी इमानदार र सङ्घर्षशील नारी हुन् । यस उपन्यासमा वर्णित जनयुद्धको अभियानलाई हेर्दा कथामा

यिनको भूमिका सहायक सिद्ध भएको छ । कार्यका आधारमा यिनी सहायक पात्र, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हुन् ।

विदुर यस उपन्यासको सहायक पुरुष चरित्र हो । उपन्यासमा ऊ प्रमुख पात्र प्रवाहको मामा नाता पर्ने क्रान्तिकारीहरूको नेता हो । पार्टीले दिएको जिम्मेवारीलाई निष्ठापूर्वक पालना गर्ने आफ्नो मातहतका कार्यकर्ता, समूह र एकाइहरूलाई परिचालन गर्ने कुशल नेताका रूपमा यसको चरित्र देखिन्छ । आफ्नो पार्टीका कार्यकर्ताहरूको व्यक्तिगत सुखदुःख, युद्धका क्रममा आफन्त गुमाउनु परेको पीडामा सहानुभूति र धैर्य प्रदान गर्ने विदुर यस उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । यसका साथै ऊ स्वभावका आधारमा स्थिर जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो

‘प्रताप’ यस उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । उपन्यासभित्र द्वन्द्व विकास गर्ने हिसाबले प्रताप असत् पात्रका रूपमा उपस्थित छ । ऊ बर्दियाको राजापुर क्षेत्रमा प्रशस्त जग्गा जमिन कब्जा गरेर बसेको पापी ठुलो जमिन्दार हो । जग्गा जमिन र पैसाको उन्मादले उन्मत्त प्रतापले सोभा गरिब, किसान, कमैया, हलिया, भैसवार, थारू, दलित तथा निमुखा कलिला पुरुषहरूलाई निकै दुःख दिएको छ । यौन दुराचार, श्रमको शोषण, आफ्नो विपरीत चल्नेलाई हत्या समेत गर्न पछि नपर्ने प्रताप शोषक सामन्ती वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । क्रान्तिकारीहरूको पक्राउमा परी भुन्ड्याएर प्रताप मारिएको घटनाले उपन्यासमा सुखद अनुभूति दिलाउँछ । प्रवृत्तिका आधारमा प्रताप प्रतिकूल पात्र हो । ऊ स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

अनिल यस उपन्यासको सहायक पात्र हो । असत्को पक्षधर ऊ दाङको ठुलो जमिनदार हो । शोषक सामन्तका रूपमा उसको हैकमवादी प्रवृत्ति देखा पर्दछ । क्रान्तिकारीहरूको नेतृत्वमा गाउँलेहरूद्वारा अन्तमा ऊ मारिन पुगेको छ । यसका साथै यस उपन्यासमा चिन्तन, प्रशान्त, प्रभात, वीरबहादुर, रवि, तोते, सञ्जीव, जुना, सागर, नवीन, मङ्गल, विद्रोही, सुदीप, ज्ञानप्रसाद, ऋषि, विशाल, गणेश, गोविन्द, उर्मिला, सीता, सुशान्त, तुल्सी, जीवन, राजकुमार, विक्की, रामबहादुर, लोहार दाइ, प्रवाहको घर परिवार, प्रभुराम (जमिनदार) भरत (जमिनदार) जस्ता पात्रहरले सहायक र गौण रूपमा आआफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

ग) परिवेश

पश्चिम नेपालको दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली, सुर्खेत, जाजरकोट, कालीकोट, अछाम, रूकुम, रोल्पा, दैलेख यस उपन्यासका मुख्य घटित स्थल हुन् । दाङ जिल्लाको सदरमुकाम घोराही भरतपुर क्याम्पस, राप्ती नदीको छेउमा अवस्थित गाउँ बस्तीका साथै बर्दिया जिल्लाको राजापुर क्षेत्र, बाँकेको कोहलपुर आदि यस उपन्यासका परिवेशका रूपमा आएका छन् । उपन्यासमा वर्णित घटना क्रमका आधारमा यो उपन्यास जनयुद्धकालीन अवस्थाको भयावह सामाजिक वातावरणमा आधारित छ । द्वन्द्वकालीन अवस्थामा हुन् सुक्ने मुढभेड, भिडन्त, सशस्त्र युद्धका कारणको सिर्जना हो । सन्त्रासले प्राप्त मनोवैज्ञानिक परिवेश सिर्जना भएको छ । तराईमा प्रचलित जमिनदार प्रथा, कर्मैया हलिया प्रथा, निम्न वर्गीय नेपाली जन जीवनको कष्टकर र करूण जिन्दगी र गाउँ बस्तीमा भएका शोषण दमनका घटनाहरूको वर्णनले तत्कालीन नेपाली समाजको चित्र उतारिएको छ । वर्गीय द्वन्द्व र आर्थिक विषमताको चित्रणले गरिब, अभाव र समस्याले पिरोलिएको सिङ्गो नेपाली समाज परिवेशको रूपमा चित्रित छ । राजनैतिक सङ्गठनका गतिविधिहरू सन्चालन गर्दै हिँड्ने क्रान्तिकारीहरूका योजना, सङ्गठन विस्तारका कार्यक्रमहरू, छलफल, विमर्श र बहसको चर्चाले यस उपन्यासमा पर्याप्त राजनीतिक परिवेश प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

घ) संवाद

यस उपन्यासमा संवादात्मक शैलीभन्दा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग बढी गरिएको छ । जहाँ संवाद प्रयोग गरिएको छ, त्यहाँ संवादलाई सरल, सहज र आकर्षक बनाउने प्रयास गरिएको छ । विषयवस्तुको प्रकृति अनुसार ओजपूर्ण संवाद प्रस्तुत गरिएको छ । पात्रको स्तर अनुसार संवादमा बौद्धिकता पनि पाइन्छ । संवादमा बढी भाग लिने पात्रहरू प्रवाह, दिदी, प्रभात र प्रशान्त हुन् । वसोँदेखि नेपाली समाजमा हेपिएर बसेका नारी जातिहरूको अधिकारबारे आफ्ना बुवासँग प्रवाहले प्रयोग गरेको संवाद यस्तो छ :

“तपाईंहरू किन यसरी रिसाउनु हुन्छ । के हामीले बोल्न हुँदैन । जे हो त्यो कुरा त भन्न पाइन्छ नि ।”

“ यसको त म मुख च्यातिदिन्छु ।”

“ए तँ चुप लाग्छेस् कि मुख च्यातिदिऊँ (रेग्मी, २०६६ : ५२) ।”

प्रवाह र कमरेड रविका बिच भएको भावनात्मक संवाद यस्तो छ :

“यस्तै हो हेनेस् क्रान्ति कहाँ सहज हुँदो रहेछ र ? यो त दुस्मनप्रति म निर्मम भयो उसका विरुद्ध नै क्रान्ति गरिएको हो तर यो हामीप्रति पनि हुँदो रहेछ (रेग्मी, २०६६ : १२६) ।

माथिको संवादमा क्रान्तिको स्वरूप, त्यसको परिणामलाई झल्काउने अभिव्यक्ति पाइन्छ । उपन्यासका संवादहरू प्रसङ्ग अनुसार प्रायः छोटो र केही लामा छन् । संवादको प्रयोगले उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ ।

ड) उद्देश्य

यस उपन्यासले नेपाली समाजमा व्याप्त सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विभेदका साथै वर्गीय द्वन्द्व, शोषक सामन्त वर्गले निम्न वर्गका गरिब, निमुखा, दलित थारू जस्ता उपेक्षित जाति र वर्गप्रति गर्ने अन्याय र शोषण दमनलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसका साथै तमाम खाले विभेदका विरुद्ध शोषित पीडितहरू विद्रोही चेतनाले सङ्गठित हुँदै गरेको वास्तविकतालाई दर्साउनु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो । क्रान्तिकारीहरूको सङ्घर्षपूर्ण जीवन शैली र जनयुद्धको यथार्थलाई उजागर गर्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो अन्ततः आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, विभेदहरूको अन्त्य गरी मार्क्स, लेलिन र माओको सिद्धान्त अनुकूल व्यवस्था स्थापित गर्ने कार्यमा जोडिनु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

च) द्वन्द्व

यस उपन्यासमा वर्गीय द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सामन्तवादी व्यवस्था र जनवादी क्रान्तिद्वारा सिर्जित समाजवादी व्यवस्थातर्फ उन्मुख चेतनाका बिचको द्वन्द्वलाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । शोषक सामन्त वर्गका प्रतिनिधि जमिनदार र शोषित पीडित वर्ग र तिनका पक्षधर सचेत सङ्गठनकर्मी नेता कार्यकर्ताहरूका बिचको द्वन्द्व एवम् क्रान्तिकारीहरूको सशस्त्र सङ्गठन जनमुक्ति सेना र नेपाल सरकारका शाही सेना तथा प्रहरी बिचको भौतिक द्वन्द्वले उपन्यासलाई द्वन्द्व प्रधान बनाएको छ ।

छ) दृष्टिबिन्दु

प्रस्तुत उपन्यासमा भएका सम्पूर्ण घटना क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर उपन्यासकार स्वयम्ले वर्णन गरेका छन् । प्रवाहको जीवनमा बढी केन्द्रित भए पनि सबै घटना क्रियाकलाप, संवाद र पात्रका मानसिक उथलपुथल समेत उपन्यासभन्दा बाहिरै बसी

कथयिताले वर्णन गरेकी हुनाले यसमा तृतीय पुरुष (बाह्य) अन्तर्गतको सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ज) भाषाशैली

‘प्रवाह’ उपन्यास भाषा प्रयोगका हिसाबले सामान्य रहेको छ । विचार प्रधान तार्किक भाषाको प्रयोग यहाँ भएका छन् । यस उपन्यासको भाषा पात्र अनूकूल छ । तराईको आदिवासी थारू जातिको मातृभाषाको प्रयोग बिच बिचमा पाइन्छ ।

“तु तो म्वार लैह्यारक जसिक बाटो, आपन बोली टो, म्वार लैह्यार के बोली, सक्कु मिलठ, कहाँ से आइबो बहिनिया, मै लाग टो लैह्यार के याद बहुत नान्डेलो, जब्ब से मै भ्वाज कर्नु तब मै लैह्यार, नै गैल होइटु (रेग्मी, २०६६ : २४) ।”

डिसचार्ज, कन्भिन्स, टाइलेन्ट, कमान्डर जस्ता अङ्ग्रेजी आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका बिचमा गीत पनि प्रयोग गरिएको छ । सागरले गाएको गीत यस प्रकार छ :

“तिम्ना ती चहमारी फौजी परेड खेल्छन् ।

सचेत भै उठेका जनता यहाँ भुकिन्छन् ”

“ब्युँभेरेर लाख बस्ती थवाड भई उभिन्छ - २

त्यो काख जलजलाको(रेग्मी, २०६६ : २४) ।

माथिको गीतमा क्रान्तिमा होमिएका जनताहरू दुस्मनका गोली बारूद र सङ्गिन तरबारबाट पनि विचलित नभई अघि बढ्ने विश्वास व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

समग्रमा वि.सं. २०६६ सालमा प्रकाशित बर्दिया जिल्लाको दोस्रो औपन्यासिक कृति तथा नारी हस्ताक्षरका रूपमा बर्दिया जिल्लाको पहिलो औपन्यासिक कृति **प्रवाह** प्रगतिशील चिन्तन र यथार्थवादी धरातलमा उभिएको मौलिक उपन्यास हो । जनयुद्धकालीन घटनाहरूलाई खुलस्त गरिएको सङ्घर्षशील क्रान्तिकारीहरूको जीवन भोगाइमा आधारित यो उपन्यास पर्याप्त राजनीतिक सन्दर्भले युक्त छ । मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा विभिन्न जिल्लालाई समेटेको यस उपन्यासमा गरिब तथा निमुखा वर्गको मुक्तिका लागि क्रान्तिकारी चेतनाको उद्घोष गरिएको छ ।

३.३ बुद्धिनाथ ज्ञवाली र उनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन

प्रकाशनका दृष्टिले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासमा बुद्धिनाथ ज्ञवालीको अन्तरङ्ग जीवन उपन्यास दोस्रो उपन्यासका रूपमा देखापर्दछ । तल उपन्यासकारको सङ्क्षिप्त परिचय दिइँदै उनको उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.१ बुद्धिनाथ ज्ञवालीको सङ्क्षिप्त परिचय

बुद्धिनाथ ज्ञवालीको जन्म वि.सं. २००४ पुस १५ गते अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम गाविस वडा नं. ३ साधनबुटामा र मृत्यु वि.सं. २०६९ असोज २० गते बर्दियाको गुलरियामा भएको हो । बर्दिया नगरपालिका वडा नं. ६ गुलरियामा बसोबास गर्ने ज्ञवालीका माता मीनादेवी ज्ञवाली र पिता कृष्ण प्रसाद ज्ञवालीका सुपुत्र बुद्धिनाथ ज्ञवालीको साहित्यिक नाम वसन्त शर्मा हो भने वास्तविक नाम बुद्धिनाथ ज्ञवाली हो । निबन्ध लेखनबाट आफ्नो साहित्य लेखनको प्रारम्भ गर्ने ज्ञवाली आफ्नो सार्वजनिक साहित्यिक यात्राको थालनी कृष्णसार पत्रिकामा प्रकाशित **सरकारको कर** वि.सं. २०५७ कथाबाट गरेको पाइन्छ । शिक्षक पेशामा आबद्ध ज्ञवाली नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठन बर्दियाको अध्यक्ष भई वि.सं. (२०५१-२०५४) सम्म काम गरेको पाइन्छ । उनी वि.सं. २०२५ देखि निरन्तर श्री महाकवि देवकोटा मा.वि. गुलरियामा गणित विषयका शिक्षक भएर शिक्षण सेवामा समर्पित भई उक्त मा.वि.को प्रधानाध्यापक समेत भइसकेको पाइन्छ । बनारस यु.पी. बोर्डबाट वि.सं. १९६६ मा प्रवेशिकाबाट आदर्श कलेज यु.पी. १९६८ मा आई.एस्सी., आगरा विश्वविद्यालयबाट प्राइभेट राजनीतिशास्त्र र समाजास्त्र १९७२ मा बी.ए. र त्रि.वि.वि. कीर्तिपुरबाट वि.सं. २०३७ मा एम.एड. उत्तीर्ण गरी उनले औपचारिक अध्ययनलाई स्थगित गरेको देखिन्छ (उपाध्याय, २०६९ : ७) । ज्ञवालीले औपचारिक शिक्षणबाट मात्र नभएर स्वाध्ययनबाट पनि आफ्नो साहित्यिक लेखनको क्षितिज उघारेका हुन् । गम्भीर स्वभावका धनी ज्ञवालीले कथा, कविता, निबन्ध, एकाङ्की र उपन्यास विधामा कलम चलाउने गरेको पाइन्छ । उनका लेख रचनाहरू विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित रहेका छन् भने पुस्तकाकार कृतिहरूमा कथा र उपन्यास नै रहेका छन् । ज्ञवालीका कृतिहरू यस प्रकार छन् :

निबन्ध :

१. साहित्यमा स्वतन्त्रता
२. पसिना

३. शिक्षाका गुणस्तर समस्या र समाधानमा केही उपायहरू

४. शिक्षकद्वारा विद्यार्थीमाथि हुने दुर्व्यवहारका कारण, प्रवृत्ति, असर र समाधान

एकाङ्की :

१. चोट २. सङ्गठन ३. पूजा ४. मर्यादा ५. धर्मपुत्र

कथासङ्ग्रह :

१. जल्दै गरेको आकाश (२०६२)

२. बगिरहेको जीवन (२०६४)

उपन्यास :

१. अन्तरङ्ग जीवन (२०६७ मा लिखित) (२०६९ मा प्रकाशन)

२. गौमाता (२०६८ मा लिखित) अप्रकाशित

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम र भूपी शेरचनबाट प्रभावित ज्ञवाली प्रेमचन्दको **उसकी** रात बाट आफू विशेष प्रभावित रहेको बताउँछन् । साहित्य लेखनका प्रेरणाका स्रोत हजुरआमा र गुरू ऋषि समलाई दिने ज्ञवाली नेपाली क्रान्तिको उपन्यास लेख्न मन लागेको विचार व्यक्त गर्दछन् (उपाध्याय, २०६९ : ९) । उनले प्रगतिशील लेखक सङ्घ, बर्दिया शाखाको अध्यक्ष, बर्दियाली साहित्य समाज, गुलरिया, बर्दियाका संस्थापक उपाध्यक्ष, श्री महाकवि देवकोटा मा.वि. गुलरिया, बर्दियाको शिक्षक र प्रध्यानाध्यापक वि.सं. २०२५-२०६४ सम्म वि.सं. २०२९ मा देवकोटा मा.वि. द्वारा प्रकाशित **वाणी** नामक पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशनमा समेत सक्रिय सङ्लग्नता देखाएको पाइन्छ ।

बुद्धिनाथ ज्ञवालीको उपर्युक्त एउटा प्रकाशित उपन्यासमा व्यक्ति पात्रको भोगाइलाई विषयवस्तु बनाई उसका दैनिकीलाई वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीद्वारा अभिव्यक्ति गरिएको छ । उनका औपन्यासिक कृतिमा नेपाली समाजमा व्याप्त विकृति, विसङ्गति, छल, कपट, उत्पीडन जस्ता खराब पक्षको उद्घाटन गर्दै पुराना सोचाइ, विचार, मान्यता र संस्कारमा युग सुहाउँदो परिवर्तन भएको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । भाषिक तथा औपन्यासिक शिल्पको प्रयोगले उनको उपन्यास स्तरीय देखिन्छ । उनको उपन्यासमा हिन्दी, संस्कृत, उर्दू स्रोतका शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसले गर्दा उपन्यासमा रोचकता थपेको छ ।

बर्दिया जिल्लाको उपन्यास प्रकाशनमा दोस्रो औपन्यासिक कृति प्रकाशन गर्ने श्रेय बुद्धिनाथ ज्ञवालीलाई जाछ । मूलतः उनको उपन्यासमा समाजमा रहेका विकृति, विसङ्गति, विश्वासको सङ्कट, श्रमप्रतिको उदासीनता, व्यभिचार, नैतिक पतन जस्ता प्रवृत्ति एवम् विशेषता रहेकाले उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति भएको उपन्यास र उनलाई समाजवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । ज्ञवालीको हालसम्म प्रकाशित भएको एउटा मात्र उपन्यासको अध्ययन गर्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

३.३.२ 'अन्तरङ्ग जीवन' उपन्यासको अध्ययन

बर्दिया जिल्लाबाट कथा लेखनको हेतुमा आफ्नो परिचय स्थापित गरिसकेका स्रष्टा बुद्धिनाथ ज्ञवालीको अन्तरङ्ग जीवन पहिलो औपन्यासिक कृति हो । यसको प्रकाशन (२०६९) सालमा भेरी साहित्य समाजद्वारा भएको हो । समसामयिक जन जीवन नै मूल कथ्यका रूपमा रहेको यो उपन्यास यथार्थवादी शैलीमा संरचित मौलिक उपन्यास हो । कुल १०८ पृष्ठमा लिखित यस उपन्यासले २०६२/०६३ सालको दोस्रो जन आन्दोलनपछि व्यवस्था परिवर्तन भई राज्य लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा प्रवेश गरेपछि व्यक्तिका सोचाइ, विचार, संस्कार परिवर्तन हुन् सकेनन् भन्दै सामान्य जनताको जीवनमा उस्तै अभाव समस्या र अफ्यारा परिस्थितिहरू विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ र त्यसबाट समाजलाई मुक्त पार्ने अभिप्राय पनि राखेको छ । औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा अन्तरङ्ग जीवन को अध्ययन यस प्रकार गरिएको छ :

क) कथानक

अन्तरङ्ग जीवन उपन्यासको कथानक व्यक्तिपात्रका भोगाइ र जीवनसँग सम्बन्धित समसामयिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ । नेपालगन्ज सहरका विभिन्न गल्लीहरूमा रिक्सा चलाउने चालक (भरण) ले धम्बोजी चोकबाट श्यामलाई आफ्नो रिक्सामा बसाली उसको गन्तव्यसम्म पुऱ्याउँछ । ऊ त्यहाँबाट जोगी (रामदास) लाई रिक्सामा बोकी धम्बोजी चोकसम्म ल्याई पुऱ्याउँछ । यसै गरी भरणको दैनिक काम भनेको आफ्ना सवारीहरूलाई उनीहरूको निश्चित गन्तव्यसम्म पुऱ्याउनु नै हुन्छ । उसको रिक्सामा विभिन्न विचार बोकेका थरी थरीका मान्छेहरू चढ्ने गर्दछन् । रिक्सामा सवार हुने ती व्यक्तिहरूका आपसी कुराहरूबाट उनीहरूको जीवनको आन्तरिक पाटो आपसी सम्बन्ध र सोचाइ विचारका बारेमा उसलाई जानकारी प्राप्त हुन्छ । उसले कहिलेकाहीं निम्न वर्गीय दुःखी व्यक्तिलाई

रिक्सामा बोकेको छ भने कहिलेकाहीं समाजका अगुवा जस्ता देखिने धूर्त फटाहा तस्करहरूलाई पनि बोकेको छ । यस्ता फटाहाहरूलाई बोक्नु पर्दा भरणलाई खिन्नता लाग्छ तर रिक्सा चलाउनु आफ्नो कर्म भएकाले जस्तोसुकै मान्छेलाई पनि बोक्नु पर्छ भन्ने सोचेर बढ्छ ।

रिक्सा चालक भरणको रिक्सामा बसेर ओहरदोहर गर्ने यी विभिन्न पात्रहरूको भोगाइलाई नियाल्दा कोही पढेर पनि उचित काम नपाई कामको खोजीमा दौडेका छन् भने कोही सडकको पेटीमा चिया पसल थापेर आफ्नो गुजारा चलाइ रहेका छन् । श्यामकी पत्नी सन्तान प्राप्त गर्नका लागि मठ मन्दिर धाउँदै भगवानसँग प्रार्थना गर्दै र जोगीको सन्तान प्राप्त हुने उपायमाथि अन्धविश्वास बोकेर रामदास जोगीसँग नजिक हुन्छे । उनीहरूका बिच अनैतिक सम्बन्ध पनि हुन सक्ने सङ्केत कथानकमा देखिन्छ । रामदास जस्तो जोगी धर्मको आडम्बर बोकेर व्यभिचार गर्ने धूर्तहरूको चरित्रलाई कथानकमा समेटिएको छ । रिक्सा चलाउँदै जाँदा एकदिन भरणले बिच बजारमा सडकको छेउनेर उभिएकी भर्खर पहाडबाट भरेकी हिमानीलाई देख्छ । उसको मैलिएको पोसाक र प्राकृतिक शृङ्गार देखेर भरण प्रभावित हुन्छ र उसभित्र राष्ट्रियताको भाव उचल्किएर आउँछ । एक दिन भरणको रिक्सामा रूपैडियाबाट धम्बोजी फर्किँदै गर्दा दुई जना वृद्धहरू आफ्नो देशको धार्मिक सांस्कृतिक महत्त्व र त्यहाँका पवित्र तीर्थ स्थलहरूको वर्णन गर्दछन् । अर्को दिन एकथरी तीर्थयात्रीहरू भारतका विभिन्न तीर्थहरूको यात्रा गरेर फर्कने क्रममा रूपैडियाबाट उसको रिक्सामा चढेर धम्बोजीसम्म आउँछन् र रिक्साबाट भरेपछि रिक्सा भाडाको कुरालाई लिएर विवाद गर्दछन् । आपसी विवाद चर्किँदै गएपछि मान्छेको भिड लाग्छ र रिक्सा चालकले लाज मानेर बिस रूपैयाँ कम भाडा लिएर आफ्नो बाटो लाग्छ । यस घटनाले उसको मन साह्रै दुख्छ, र यही चित्तदुखदो घटनासँगै कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

निम्नवर्गीय कर्मठ पात्रको कर्मशील जिन्दगीका आरोह अवरोहलाई समेटिएको यस उपन्यासमा समसामयिक युगका विकृति विसङ्गति सहरिया देखावटीपन फेसनको तडक भडक र सीमा क्षेत्रमा हुने तस्करीका साथै व्यक्तिमा हुने चारित्रिक पतन जस्ता घटनाहरूसँग यस उपन्यासको कथानक गाँसिएको छ । उपन्यासको कथानक क्रमिक रूपमा अधि रहेको हुनाले मूल पात्रको मूल कथानकसँग जोडिएर छुट्टाछुट्टै उपकथाहरूलाई सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । कथात्मक प्रस्तुतिलाई हेर्दा वर्णनात्मक र घटनाप्रधान उपन्यासको रूपमा यो उपन्यास रहेको छ ।

ख) चरित्र चित्रण

‘अन्तरङ्ग जीवन’ उपन्यासमा नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने विभिन्न पात्र रहेका छन् । कतिपय पात्रहरूको व्यक्तिवाची नाम उल्लेख नगरी युवा, युवती केटाहरू, अपरिचित शिक्षक, बाबु, छोरा जस्ता साभा नामहरू प्रयोग गरिएको छ । कार्य भूमिकाका आधारमा पात्रहरूको अध्ययन गर्दा तिन थरी प्रमुख, सहायक र गौण भूमिका निर्माण गर्ने पात्रहरू प्रयोग भएका छन् । यसरी प्रयोग भएका पात्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

भरण यस उपन्यासको पुरूष पात्र एवम् नायक हो । निम्न वर्गको ऊ गरिव भए पनि अशिक्षित छैन । रिक्सा चलाएर दिनदिनै आफ्नो रिक्सामा बसेर गन्तव्यसम्म पुग्ने विभिन्न पात्रहरूको वार्ता सुनेर कहिले ऊ पढेलेखेका भनाउँदाहरूको अविवेकीपन र श्रमलाई घृणा गर्ने प्रवृत्तिबाट दिक्क हुन्छ । यस्तो कुरा सुनेपछि ऊ तुरून्त प्रतिक्रिया त दिँदैन तर चिन्ता बढी गर्छ । दिन दिनै हुने बन्द हडतालका कारण आफूले काम गर्न नपाएकोमा ऊ दुःखी हुन्छ । एउटी बुढी आमा, श्रीमती र दुई जना छोराछोरी र आफू सहित पाँच जनाको परिवार उसले रिक्सा चलाएर पालेको छ । उसको कुनै ठुलो महत्वकांक्षा छैन । कर्मशील सादा जीवन र उच्च विचार बोकेको भरण आदर्श पात्र हो । लोकतन्त्रको आगमनपछि पनि देशको अवस्था जर्जर भएको देखेर ऊ खिन्न हुन्छ । तसर्थ भरण चिन्तनशील देशभक्त पात्र पनि हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म आदर्श चरित्र वहन गरेका हुनाले ऊ स्थिर पात्र हो । निम्न वर्गीय जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय र च्याप्टो पात्रका रूपमा उसलाई हेर्न सकिन्छ । गरिबी र अभावमा कर्म गरेर रमाउने ऊ सत् पात्र हो । भरणको भूमिका आदर्शपूर्ण भएकाले अनुकूल पात्रका रूपमा उसलाई हेर्न सकिन्छ । उपन्यासको मूल कथानकसँग अलग गर्न नसकिने गरी बाँधिएको हुनाले आवद्धताका आधारमा बद्ध र प्रत्यक्ष सहभागी भएको हुनाले मञ्चीय पात्र हो ।

श्याम यस उपन्यासको सहायक पुरूष पात्र हो । नेपालगन्जको धम्बोजीमा घर भएको ऊ मध्यम वर्गीय पात्र हो । उपन्यासको सुरुमै श्यामको उपस्थिति देखिन्छ । धम्बोजी चोकबाट सधैं भरणको रिक्सामा चढेर आफ्नो निश्चित गन्तव्यतिर ऊ जान्छ । सुखदुःख सबै साटासाट गर्ने सबैसँग खुलस्त र बहिर्मुखी स्वभावको श्याम निम्न वर्गप्रति सहानुभूति राख्ने पात्र हो । सन्तान नभएकै कारण उसकी पत्नी ज्योति मठमन्दिर धाउने तर उसलाई भने

यस्ता कुरामा विश्वास छैन । श्याम प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, आबद्धताका आधारमा मुक्त र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

रामदास यस उपन्यासको सहायक पुरूष पात्र हो । यसको भूमिका खलनायक जस्तो छ । दिनहुँ जसो निश्चित चोकबाट श्यामका घरतिर जाने गल्लीसम्म ऊ भरणको रिक्सामा आउने गर्दछ र सन्तान उत्पादनको उपाय बताइ दिने निहुँमा उसले श्यामकी पत्नी ज्योतिसँग अनैतिक सम्बन्ध जोड्दै गरेको रहस्यको सङ्केत उपन्यासको मध्यतिर खुल्छ । रामदासको बोली व्यवहराबाट नै ऊ हेपाहा र कपटी स्वभावको भान हुन्छ । रिक्सा चालक भरणलाई रिक्सा भाडामा ठग्न खोज्ने, रूखो वचन लगाउने र धर्मको आडमा परस्त्री गमन गर्ने जस्तो घृणित कार्यमा सङ्लग्न भएको हुँदा रामदास प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हो । स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वैयक्तिक र आबद्धताका आधारमा मुक्त हो भने आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । हिमानी, ज्योति, मामा छोरी, बाबुछोरा, शिक्षित युवक, केटाहरू, बृद्धहरू, श्रीमान् श्रीमती र अन्य रिक्सा चालकहरू, शिक्षकका बाबुछोरा, तीर्थयात्री लगायतका पात्रहरूले गौण रूपमा यस उपन्यासमा आफ्नो भूमिका वहन गरेका छन् ।

ग) परिवेश

नागर सभ्यतातिर उन्मुख पश्चिम नेपालको प्रमुख सहर नेपालगन्ज र त्यहाँका विभिन्न गल्ली, चोकहरू पुष्पलाल चोक, धम्बोजी चोक, बी.पि.चोक, वागेश्वरी मन्दिर, घरबारी टोल, भेरी अन्चलअस्पताल, मेडिकल कलेज, कोहलपुर बजार र भारतको सीमास्थित रूपैडिया बजारका पनि परिवेशका रूपमा रहेका छन् । यस उपन्यासको प्रकाशन (२०६९) सालमा भएको र यसको लेखन (२०६२/०६३) सालको दोस्रो जन आन्दोलन पश्चात् भएको हो । लोकतन्त्र प्राप्ति पछिका परिवर्तित सन्दर्भहरूलाई कालिक परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ र सहरिया सभ्यता, फेसनको तडकभडक, कमाउनका लागि विदेशतिर पलायन हुने प्रवृत्ति, दाम्पत्य प्रेमका देखावटीपन जस्ता घटना प्रसङ्गहरूको वर्णनले गर्दा आधुनिक समाजको परिवेशलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । सहरको अस्तव्यस्तता, अव्यवस्थित फोहोर, मदिरापान गरेर दिउँसै सडकमा हिँड्ने र भैँभगडा गर्ने प्रवृत्तिलाई उजागर गरेर सामाजिक विसङ्गतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै गरी यस उपन्यासले आजको नयाँ पुस्ता र उसका सोच विचार एवम् संस्कारलाई समेत प्रतिविम्बित गरेको छ । नेपालगन्जको आन्चलिक परिवेशले उही स्थानीय रङ्ग पनि भरिएको पाइन्छ ।

घ) संवाद

यस उपन्यासमा धार्मिक संस्कारतर्फ विशेष चासो दिइएको छ । उपन्यासको शैली संवादात्मकभन्दा बढी वर्णनात्मक नै छ । कहीं कतै सरल, सहज र आक्रामक संवाद प्रयोग भएका छन् । पात्रको स्तर अनुसार बौद्धिकतालाई पनि ध्यानमा राखिएको छ । भरण, श्याम, रामदास, आमा छोरी, बाबु छोरा, तीर्थयात्री बृद्धहरू, श्रीमान् श्रीमती जस्ता पात्रहरू आपसमा संवाद भाग लिन पुग्छन् । भरण र श्यामको संवादबाट नै कथानकको सुरूवात यसरी भएको छ :

“आज किन असिनपसिन देखिन्छौ ? धेरै कमाइ भयो कि कसो ? ”

“के भन्छ यसले ? कही धेरै पैसाले पसिना आउँछ । बरू धेरै पसिना पोख्न सके धेरै पैसा आउँछ (ज्ञवाली, २०६९ : १) ।

रिक्सामा यात्रा गरिरहेका श्रीमान् श्रीमतीका बिचको आपसी संवाद यस्तो छ :

“तपाईंलाई लाज लागेको होला ।”

“केको लाज ?”

“मसँग एउटै रिक्सामा सबैले देखिरा छन् ।”

“चुप लाग, बाटाघाटा जहाँतहीं घरायसी कुरा भिक्छे ।”

“मलाई त जहाँ बस्दा उहाँ घर (ज्ञवाली, २०६९ : ३९) ।”

माथिको संवादमा श्रीमान् श्रीमतीका बिच आपसी सम्बन्ध सुमधुर हुन नसकेको र एकले अर्कालाई हेर्ने दृष्टिकोण विश्वासपूर्ण नभएको सङ्केत मिल्दछ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त संवादले अभिव्यक्तिलाई सहजताका साथ प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासका संवादहरू छोटो र सटिक छन् ।

ड) उद्देश्य

यस उपन्यासले समसामयिक जीवनको यथार्थलाई उजागर गरेको छ । व्यवस्था परिवर्तन भएपनि सामाजिक स्थिति अस्तव्यस्त भएको, विपन्न र निम्न वर्गीय व्यक्तिहरूको जीवन सङ्घर्षपूर्ण रहेको कुरा एकातिर देखाइएको छ भने अर्कोतिर उच्च वर्गीय व्यक्तिहरूमा एकलोपन विकसित हुनुका साथै पारस्परिक विश्वासको सङ्कट उत्पन्न भइरहेको तर्फ

सङ्केत गरिएको छ । सहरिया परिवेशको विसङ्गति विकृति, व्यक्तिको नैतिक पतन, स्वार्थ, जालभेल, छलकपट र षड्यन्त्रले गर्दा समाज व्यवस्था भताभुङ्ग भएको कुरा देखाउनु यस उपन्यासको मूलभूत उद्देश्य हो । कर्मप्रति आस्थावान् र उत्तरदायित्वपूर्ण व्यक्ति चरित्रको माध्यमबाट आदर्श समाजको स्थापनामा जोड दिनु पनि यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

च) द्वन्द्व

यस उपन्यासमा सामाजिक व्यवस्था र व्यक्तिका विचारका बिच सूक्ष्म किसिमको द्वन्द्व पाइन्छ । व्यक्ति व्यक्तिका बिचको द्वन्द्वको प्रयोग यसमा गरिएको छ । आफ्नो काममा निरन्तर लागि रहने म पात्रको श्रमप्रति सम्मानपूर्ण दृष्टिकोण समाजका कतिपय शिक्षित भनाउँदा व्यक्तिहरूसँग मेल खाँदैन । शारीरिक श्रम गरेर गरिने कर्महरूलाई तुच्छ ठान्ने उनीहरूका विचार, व्यवहार र संस्कारसँग भरणको आदर्श विचारको द्वन्द्व देखा पर्दछ । ईश्वर र धर्मकर्मप्रति आवश्यकताभन्दा बढी नै विश्वास ज्योति र यस्ता कुरामा त्यति विश्वास नगर्ने उसको पति श्यामका बिचमा मान्यता देखाइएको छ । पुरानो पुस्ताकी आमा र नयाँ पुस्ताकी छोरी बिचको द्वन्द्वलाई फरक पुस्ताबिच पाइने द्वन्द्वका रूपमा हेरिएको छ । पढलेख गरेर पनि उचित रोजगारी नपाउँदा शिक्षित युवकको रोजगारी दिन नसक्ने राज्य व्यवस्थासँग द्वन्द्व उत्पन्न भएको छ । यस उपन्यासमा वर्णित केही पात्रहरूको वैवाहिक सम्बन्धलाई हेर्दा श्रीमान् श्रीमतीका बिच आआफ्नो स्वतन्त्र जीवन जिउने सवालमा द्वन्द्व उत्पन्न भएको छ । यस किसिमको सूक्ष्म द्वन्द्वको विधानले उपन्यास रोचक बनेको पाइन्छ ।

छ) दृष्टिबिन्दु

प्रस्तुत उपन्यासमा घटेका सम्पूर्ण घटना, क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर उपन्यासकार स्वयंले वर्णन गरेका छन् । भरणको जीवनमा बढी केन्द्रित भए पनि सबै घटना, क्रियाकलाप, संवाद र पात्रका सबै मानसिक उथलपुथल समेत उपन्यासभन्दा बाहिरै बसी कथयिताले वर्णन गरको हुनाले यसमा तृतीय पुरुष (बाह्य) अन्तर्गतको सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दु रहेको छ । प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म वर्णनात्मक शैलीमा लेखकले घटनाको वर्णन गरेको हुनाले यसका तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु पाइन्छ ।

ज) भाषाशैली

‘अन्तरङ्ग जीवन’ उपन्यास भाषा प्रयोगका दृष्टिले स्तरीय छ र भाषालाई साहित्यिक स्तर प्रदान गर्न विभिन्न विम्बात्मक, प्रतीकात्मक, लाक्षणिक र आलङ्कारिक पद चयन र वाक्य निर्माणमा ध्यान दिइएको छ । उपन्यासको प्रस्तुतिका विच विचमा तार्किक एवम् विचारपूर्ण बौद्धिक भाषाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

“सङ्ग्रह गरेको धन सम्पत्तिबाट राम्रो कामभन्दा नराम्रो काम बढी हुन्छ । छोराछोरी मात्छन् । उनीहरू काम गर्दैनन् । घमन्डी हुन्छन् । असक्षम हुन्छन् । गलत कार्यतिर ध्यान लगाउँछन् (ज्ञवाली, २०६९ : १११) ।”

अङ्ग्रेजी शब्द र बुजुक, जरूर, जस्ता हिन्दी उर्दू स्रोतका शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपसमा रूपक, उत्प्रेक्षा जस्ता अलंकारको प्रयोग पनि उपन्यासमा गरिएको पाइन्छ । उपमा प्रयोगको उदाहरण यस प्रकार छ :

“उसका ओठ रसले भरिएर पुष्ट भएका सुन्तलाका केसा जस्तै थिए, गाला स्याउको दाना भै पुक्क उप्सेका र चिल्ला थिए न क्रिम न पाउडर अनुहार कति राम्रो हो कति मनोहर रूप (ज्ञवाली, २०६९ : ५६) । ”

समग्रमा भन्नु पर्दा वि.सं. २०६९ सालमा प्रकाशित कृति **अन्तरङ्ग जीवन** उपन्यास समसामयिक यथार्थवादी धरातलमा उभिएको सामाजिक उपन्यास हो । व्यवस्था परिवर्तन भए पनि समाजमा विकृति, विसङ्गति, छलकपट, धोका विश्वासको सङ्कट, श्रमप्रतिको उदासीनता, व्यभिचार, नैतिक पतन जस्ता विषयमा आधारित वर्णनात्मक शैलीको सहरिया परिवेशलाई समेटिएको स्तरीय उपन्यास हो । यसमा केही विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोगले भाषालाई रङ्गाउने काम गरेको छ । गरिब निमुखा वर्गप्रति सहानुभूति राखिएको यस उपन्यासले पुराना सोचाइ, विचार, मान्यता र संस्कारमा युग सुहाँउदो परिवर्तन आवश्यक भएको यथार्थ भल्काउँछ र श्रमप्रति निष्ठावान् उत्तरदायी चरित्र विकास गरी आदर्श समाजको स्थापनामा यहाँ जोड दिइएको छ ।

३.४ अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव र उनको औपन्यासिक कृतिको अध्ययन

प्रकाशनका दृष्टिले बर्दिया जिल्लाका उपन्यासमा अयोध्याप्रसाद शीलावती तेस्रो उपन्यासका रूपमा देखापर्दछ । तल उपन्यासकारको सङ्क्षिप्त परिचय दिँदै उनको उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.१ अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवको सङ्क्षिप्त परिचय

अयोध्या प्रसाद श्रीवास्तवको जन्म (१७ डिसेम्बर १९५३) मा बर्दिया जिल्लाको महमदपुर गा.वि.स. वडा नं. २ गणेशपुरमा भएको हो । हाल गुलरिया नगरपालिका वडा नं ६, जि.वि.स. रोड बस्ने अयोध्याप्रसाद माता विष्णुदेवी श्रीवास्तव र पिता त्रिलोकनाथ श्रीवास्तवबाट जन्मनु भएको हो । लेख, रचनाबाट कलम चलाउन सुरु गरेका श्रीवास्तवले आफ्नो सार्वजनिक साहित्यिक यात्राको थालनी 'मुलधार' साप्ताहिक पत्रिका (२०३०) मा प्रकाशित लेखबाट गरेको पाइन्छ (ज्ञवाली, २०६९ : ५६) । प्राध्यापक पेसामा आवद्ध श्रीवास्तवले महाकवि देवकोटा मा.वि. गुलरियाबाट प्रवेशिका, (बर्दिया जिल्लामा मधेशी परिवारबाट प्रवेशिका उत्तीर्ण गर्ने प्रथम व्यक्ति) महेन्द्र कलेज नेपालगन्जबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र भारतको राममनोहर अवध विश्वविद्यालय हैदरावादबाट एल.एल.वि. र भारतको राममनोहर अवध विश्वविद्यालय हैदरावादबाट एम.ए. तहसम्मको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । सरल, मिलनसार व्यक्तित्वका धनी श्रीवास्तवले लेख, रचना, ज्ञान, विज्ञान र राजनीतिक विश्लेषण तथा दर्शनका क्षेत्रमा पहिले देखिनै र अहिले चाहिँ उपन्यास विधामा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । उनका लेख, रचना, राजनीतिक विश्लेषणहरू विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा प्रकाशित रहेका छन् भने पुस्तकाकार कृतिमा उपन्यास नै रहेको छ । श्रीवास्तवका कृतिहरू यस प्रकार छन् :

१. शीलवती (२०६९) प्रकाशित

२. ईश्वर कस्तो छ र कहाँ छ ? - प्रकाशोन्मुख

भारतका पण्डित श्रीराम शर्मा आचार्य, गुणदत्त तथा नेपालका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानबाट प्रभावित श्रीवास्तव लेखनाथ पौड्यालको पिंजडाको सुगाबाट आफू विशेष प्रभावित रहेको बताउँछन् । साहित्य लेखनको स्रोत आफ्नै स्वाध्ययनलाई लिने श्रीवास्तव नेपाली संस्कृतिको उपन्यास लेख्न मन लागेको विचार व्यक्त गर्दछन् । उनले बबई बहुमुखी क्याम्पसको संस्थापक प्राध्यापक, नेपाल सरकार स्थानीय

प्रशासनको अधिकृत, लायन्स क्लब अफ बर्दियाको संस्थापक, गायत्री परिवारको समयदानी सदस्य विभिन्न संस्थाहरूमा सल्लाहकार, सामाजिक सेवामा संलग्न र पच्चीसौं वर्षदेखि पत्र पत्रिकाहरूमा समसामयिक सेवामा संलग्न र पच्चीसौं वर्षदेखि पत्र पत्रिकाहरूमा समसामयिक लेख रचना र ज्ञानका विविध क्षेत्रमा निरन्तर लेखन कार्य गर्दै आएको कुरा बताएका छन् ।

अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवका उल्लिखित एउटा प्रकाशित उपन्यासमा सामाजिक तथा रतिरागात्मक सौन्दर्यको विषयवस्तु बनाई स्वच्छन्दतावादी तरिकाले अभिव्यक्त गरिएको छ । उनको औपन्यासिक कृतिमा प्रेमका स्वच्छन्द प्रसङ्ग तथा आदर्श प्रेमको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै समाजमा आदर्श प्रेमको उदाहरणीय नमूना दिन सक्नु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ । भाषिक परिस्कार तथा औपचारिक शिल्पको प्रयोगका दृष्टिले यो उपन्यास स्तरीय रहेको छ ।

बर्दिया जिल्लाको उपन्यास प्रकाशनमा तेस्रो औपन्यासिक कृति प्रकाशन गर्ने श्रेय अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवलाई जान्छ । मूलतः उनको उपन्यासमा युवायुवतीको प्रेम प्रणय, जमिनदारी प्रथा, प्रेम वियोगको विलौना र शिक्षित वर्गमा देखा परेको समाज सेवाको भावना तथा हिन्दू दर्शनका मूलभूत मान्यता अनुसार आचरण अवलम्बन गर्नुपर्ने जस्ता प्रवृत्ति तथा विशेषता रहेकाले यस उपन्यासलाई स्वच्छन्दतावादी धरातलमा उभिएको सामाजिक प्रवृत्ति भएको उपन्यास र उनलाई स्वच्छन्दतावादी धरातलमा उभिएका सामाजिक उपन्यासकारको रूपमा चिनाउन सकिन्छ । श्रीवास्तवको हालसम्म प्रकाशित भएको एउटा मात्र उपन्यासको अध्ययन गर्ने काम यस शोध पत्रमा गरिएको छ ।

३.४.२ 'शीलवती' उपन्यासको अध्ययन

उपन्यासकार अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवद्वारा लिखित **शीलवती** उपन्यासको प्रथम कृति हो । यसको प्रकाशन वि.स. २०६९ मा बर्दियाली साहित्य समाजद्वारा भएको हो । कुल १५६ पृष्ठ, पाँचौं अध्यायमा लिखित प्रस्तुत उपन्यासले नागर सभ्यतातर्फ उन्मुख युवा युवतीको प्रणय, नेपालको तत्कालीन समयमा प्रचलित जमिनदारी प्रथा र प्रेम वियोगको विलौना, शिक्षित वर्गमा देखा परेको समाज सेवाको भावना, आधुनिक समाजको उपजका रूपमा रहेको संस्कृति मिश्रणका कारण उत्पन्न द्विविधात्मक मनोस्थितिलाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । हिन्दू दर्शनका मुलभूत मान्यता र सो अनुसार आचरण अवलम्बन गर्नु पर्ने कुरालाई

यस उपन्यासमा विभिन्न तर्फद्वारा पुष्टि गरिएको छ । औपचारिक तत्वमा आधारमा शीलवती उपन्यासको अध्ययन यस प्रकार गरिएको छ ।

क) कथानक

शीलवती उपन्यासको कथानक सामाजिक तथा रतिरागात्मक सौन्दर्यको विषयवस्तुमा आधारित छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र सविताको विवाहको प्रसङ्गलाई पहिलो परिच्छेदमा उल्लेख गर्दै उसको कथालाई पूर्व दीप्ति शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । ५५ वर्षीय प्राणनाथको जन्म घर पाल्पा भए पनि कपिलवस्तुको पिपरा गाउँमा बस्दै आएका हुन्छन् । उनी यस गाउँका जमिनदार हुन् र उनले आफ्नो गाउँघरभरिको जमिनको सरकारी कर उठाउने, गाउँलेहरूको आपत विपतमा सहयोग गर्ने गरेका थिए । पहिली श्रीमतीको निधन भएपछि दोस्रो विवाह गरे पनि छोरा जन्मिदैं मर्दै गर्नाले उनी पीडित छन् । एक पटक उनी पूजामा बसेको बेला उनको आँगनमा आएका शिवभक्त साधुले दुईपुत्र पाप्त हुने आशीर्वाद दिन्छ । केही दिनपछि लगातार दुई वर्ष खडेरी परेको हुनाले खेती उब्जनी हुँदैन । गाउँमा भोकमरी छाउँछ । किसानहरूसँग सरकारलाई तिर्ने कर नभएपछि जमिनदार प्राणनाथ स्वयम्ले कर बुझाउने पैसा ऋण सापटी ल्याउन अर्को गाउँका साहु कृष्णलाल कहाँ जान्छन् र दुई हजार रूपैयाँ लिन्छन् र गाउँभरिको तर्फबाट तिरो तिरी दिन्छन् । गरिब बाह्मणकी छोरीको विहेमा केही सहयोग गरेर विहे टारिदिन्छन् । गरिब किसानको खेत जोत्ने राँगो मर्दा फिर्ता नलिन गरी पैसा सहयोग गर्छन । केही समयपछि प्राणनाथकी श्रीमती सुत्केरी हुन्छन् र उनलाई पुत्र लाभ हुन्छ । घरमा खुसीयालीको उत्सव मनाइन्छ । शिशुको नाम सविनय राखिन्छ । सविनय हुकँदै जान्छ ऊ जिद्दी स्वभावको हुन्छ । उसलाई घरैमा प्रारम्भिक शिक्षा दिन थालिन्छ । एक दिन पुजारीजीले प्राणनाथसँग उसको छोरा सविनयलाई काँशी, बनारस, अयोध्या र मथुरा जस्ता ठाउँतिर पढाउन सुझाव दिन्छन् । केही बेर प्राणनाथ र पुजारीका बिचमा आधुनिक अङ्ग्रेजी शिक्षा र गुरूकूलमा आधारित वैदिक शिक्षाको सान्दर्भिकता बारे बहस चल्यो ।

दोस्रो अध्यायमा बाबा सिद्धनाथको आश्रममा बसी गुरू आज्ञा अनुसार पूर्वीय वैदिक शिक्षा अध्ययन गरी रहेको सविनय जल लिन गङ्गामा जाँदा नेपाल पाल्पा घर भई बनारसमा आफ्ना मामासँग बसेर अङ्ग्रेजी शिक्षा अध्ययन गरिरहेकी सवितासँग सविनयको आकस्मिक भेट हुन्छ । पहिलो भेटमै यी दुवैमा परस्पर आकर्षण देखापर्छ । बनारसको दुग्धविनायकमा अङ्ग्रेजी पढिरहेकी सवितासँग गुरू आज्ञालिएर सविनय पनि अङ्ग्रेजी पढ्न थाल्यो । दुवैको

पढाइ संगसंगै अधि बढ्छ । वार्षिक नतिजा आउँदा दुवै प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुन्छन् । त्यसपछिका दिनमा उनीहरू विश्वनाथ मन्दिर, गङ्गा किनार र बगैँचाहरूमा संगै घुम्ने र प्रेम विनोदमा रमाउने गर्दछन् । उच्च शिक्षाका लागि हिन्दू विश्वविद्यालयमा सविता र सविनय भर्ना भएका हुन्छन् । एक दिन पन्तजीको आग्रह अनुसार चुनार क्षेत्रमा हैजा फैलिएको खबर पाएपछि उनीहरू सहयोगका लागि त्यसतर्फ लाग्छन् । सविता एम.वि.वि.एस.को अध्ययन गरिरहेकी हुन्छे भने सविनय दर्शन शास्त्र एम.ए. अन्तिम वर्षको अध्ययन गरिरहेको हुन्छ । एक दिन भारतीय संविधानमा नारी अधिकार उल्लेख गरिएको विषयमा सविता र सविनयका बिच बहस चलिरहँदा नेपालको दार्चुला घर भएका एम.वि.वि.एस.कै विद्यार्थी बादल आइपुग्छ र बादलसँग उनीहरूको भेट हुन्छ । एक दिन गरिबहरूको भुप्रामा आगलागी हुँदा उद्धारका लागि त्यहाँ पुगेको सविनय आगोले जलेर घाइते हुन्छ र उसलाई अस्पतालमा भर्ना गरिन्छ । सविता उसको निरन्तर सेवामा खटिन्छे । यो घटनाले दुवैको प्रेमलाई प्रगाढ बनाउँदै लगेको घटना यस अध्यायमा समावेश गरिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा सविनयको बाबु जमिनदार प्राणनाथको निधन भएको खबर आएपछि सविता र सविनय घर पुग्छन् । बाबुको काजक्रिया सकेर उनीहरू बनारस फर्किन्छन् । एक दिन मेला घुम्ने क्रममा सविनय सविताको घरमा पुग्छ र उसको भेटघाट सविताका कान्छा बुबा र कान्छी आमासँग हुन्छ । उनीहरूका बिचमा आआफ्ना घर घरयासीका कुराकानी हुन्छन् । त्यसपछि कास्मिरमा युद्ध चलिरहेको र त्यहाँ कयौँ मानिसहरू घाइते भएको खबर आउँछ । रेडक्रसको तर्फबाट घाइतेहरूको उद्धार गर्न त्यहाँ पुगेको सविनय युद्धको दोहोरो मुठभेडमा परेर मरिसकेको खबर आउँछ । सविता सविनयको वियोगमा चिन्तारत हुन्छे । सविनयकी आमा यशोधरा देवीले उनलाई सम्झाउँछिन् । सविता आफ्नो अध्ययन पूरा गरी नेपाल फर्केर पाल्पा लगायत आसपासका जिल्लाहरूमा स्वास्थ्य सेवा दिइरहेकी हुन्छे । यसै क्रममा पाल्पाकै साहु हरिशंकरको छोरो डाक्टर राहुलसँग उनको भेट हुन्छ । डाक्टर राहुल उसको विवाहका लागि आमा बाबुले ल्याएको प्रस्ताव मानिरहेको हुँदैन । सविताकै सल्लाह अनुसार बुबा आमाले रोजेका पोखराकी युवतीसँग उसले विवाह गर्छ । जोमसोममा भुकम्प पीडित क्षेत्रमा स्वास्थ्य कर्मीहरूसँगै सविता पनि स्वास्थ्य सेवा दिन त्यहाँ पुग्छे । रातिको समयमा अकस्मात भूकम्प दोहोरिन्छ र त्यसको चपेटामा परेर सविताको टाउकोमा गम्भीर चोट लाग्छ । मुर्छित अवस्थाकी सवितालाई अस्पताल पुर्याइन्छ । उपचार चल्छ गम्भीर चोटका

कारण उसको आँखाको ज्योति हराउँछ । आफ्नो यस्तो अवस्थाबाट विक्षिप्त बनेकी सवितालाई राहुल र उसको परिवारले सान्त्वना दिन्छन् । एक दिन दृष्टिविहीन अवस्थामा पनि विरामीहरूको स्वास्थ्य जाँच गरिरहेकी सविताको क्लिनिकमा यशोधेदेवी, साहु हरिशंकर र डाक्टर राहुल आउँछन् । उनीहरूले सविताले विवाह गर्नुपर्ने कुरा उठाउँछन् । सविताका बुबा अक्कमक्क पर्छन् । यसै क्रममा राहुलले आफू सवितासँग विवाह गर्न तयार भएको बताउँछ । सविताले यो प्रस्तावलाई सुरुमा अस्वीकार गरे पनि अन्तिममा राहुलको भनाइलाई मनन गर्दै स्वीकार गर्छे ।

चौथो अध्याय सम्मको कथानक पूर्व दीप्तिमा आधारित छ । यस पछिको घटनाक्रममा सविताको राहुलसँग विवाह हुन्छ । विवाहको यो उत्सव सवितालाई फिक्का लाग्छ । पहिलो सुहागरातका दिन राहुलको स्वार्थ पूरा नहुने थाहा भएपछि एक्कासी यिनीहरूको सम्बन्धमा हुरी आउँछ । विहान उठेर राहुल पूर्व योजना बिना काठमाडौँ जान्छ । विवाहको लागि आफै तयार भएको राहुल एकाएक परिवर्तन भएकोमा सविता अचम्मित हुन्छे । उसले यसबारे यशोधेदेवीलाई बताउँछे । यशोधेदेवीको सल्लाह अनुसार राहुललाई बोलाइन्छ । यशोधेदेवीले आफ्नो जग्गा जमिन बेचेर पैसा जम्मा गरी उपचारका लागि सवितालाई राहुलसँग लन्डन पठाउँछे । उपचारका क्रममा सविता र राहुलको बादलसँग भेट हुन्छ । राहुल र बादलको परिचय पनि हुन्छ । सविताको औषधि उपचारमा बादलले सहयोग गर्छ । एकाएक सवितालाई त्यहीँ छोडेर राहुल जर्मन जान्छ । सविताको उपचार सफल हुन्छ । पट्टी खुलेको चौथो दिन राहुल आउँछ । एक दिन कश्मिर कान्डमा मरेको भनी ठानिएको सविनय पत्नी र सानो काखे बालक सहित गाउँमा आउँछ । उसको आगमनले गाउँमा खैलाबैला मच्चिन्छ । सविनयले सबैलाई आफ्नो विवाहको बारेमा इति वृतान्त सुनाउँछ । यसै क्रममा सविता र सविनयको पुनर्मिलन हुन्छ । भावि योजनाको बारेमा कुरा गर्दै सँगै बस्ने योजना बनाई आ-आफ्नो कामतर्फ लाग्छन् । त्यसपछि तालिम लिनका लागि सविता दिल्ली जान्छे । त्यतिबेलै उसले छोरी जन्माउँछे र तालिम सकेर डोटी पुगी स्वास्थ्य सेवा दिन थाल्छे र राहुलका आमाबुवाले सविताले बच्चा पाएको कुरा थाहा पाउँछन् ।

पाँचौ अध्यायमा सविनयले डोटीमा फ्याक्ट्री खोलेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । केही दिनको दौडधुपपछि सविनयले सविनालाई डोटीमा भेट्छ र आफ्नो प्रेम भाव व्यक्त गर्छ । सविताले त्यसलाई कुनै वास्ता गर्दैन । यस बिचमा सविता इन्जिनियर नारायणसँग नजिक भएको खबर थाहा पाएपछि सविनय पागल जस्तो हुन्छ र उसलाई राँची पुऱ्याइन्छ । फर्केर

आएपछि उसले समय छोपेर सवितालाई भेटी आफ्ना कुरा राख्न चाहन्छ, तर कुनै मौका मिल्दैन उता काठमाडौं जान लागेको नारायणलाई राहुलसँग आफ्नो छुट पत्रको कुरा गरेर आउन भनेकोमा सो नगरेको भनी सविताले नारायणलाई उपेक्षा गर्छ र कुँवरसँग नजिक हुन्छे । एक दिनको भेटमा सविनायले सवितासँग आफ्नो कुरा राख्छ र सविताले सविनायप्रति प्रेमभाव व्यक्त गर्छे । सविनायले आमा र सवितालाई स्वास्थ्य परिक्षणका लागि बनारस लैजान्छ । बनारसबाट फर्केर आएपछि सविता फेरि राहुलसँग नजिक हुन्छे । यसै बिचमा राहुलले पनि आफ्नो सबै यथार्थ बताइदिन्छ । यसको केही समयपछि सविता पुनः बादलसँग नजिक हुन्छे । सविताको यस्तो व्यवहारबाट सविनाय प्रताडित हुन्छ र सवितालाई भेटी म तिम्रै हुँ भन्छ । यति सुनिसकेपछि सविताले कठोर मनगरी मेरो केही छैन भनेर जवाफ दिन्छे । त्यसपछि सविनाय आँखामा आँसु छल्काउँदै सवितासँग अन्तिम विदा लिई हिँड्छ । पाँचौं अध्यायको अन्तिम एघारौं परिच्छेदमा पागल प्रेमी बनेको सविनायको विचारमा परिवर्तन आउँछ । यसै गरी पागलपन देखाइरहनु आफ्नो प्रेमको उपहास हो भन्दै अलग रहेरै सदैव प्रेम गरिरहने सङ्कल्प लिन्छ र एक दिन चलिरहेको मेसिनको पाङ्गालाई एकोहोरो हेरेर बसेको सविनाय पाङ्गालाई बिचको पट्टामा खस्न पुगी उसको मृत्यु हुन्छ । उसको मृत शरीर भिरको तल बगेको नदीमा देखिन्छ । त्यो दृश्य देखेर सविता पनि हामफाल्त तयार हुन्छे तर पछ्याडिबाट राहुलले हात समाउँछ र कपाल सुमसुम्याउँदै यस्तो पागलपन ठीक होइन सविनाय अभागी रहेछ अभागीले अरूलाई सुभागी बनाउन सक्नुपर्छ, स्त्रीले पतिकै संरक्षणमा शोभा पाउँछे भन्दै राहुलले सवितालाई हात समातेर डोऱ्याउँदै आफ्नो साथमा लगेको घटनासँगै उपन्यासको कथानक अन्त्य हुन्छ ।

ख) चरित्र चित्रण

शीलावती उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरू रहेका छन् । विभिन्न कार्य भूमिका वहन गर्ने थरीथरीका पात्रहरूको चयन र उपयुक्त भूमिका प्रदान गरिरहेको हुनाले पात्र विधानका दृष्टिले यो उपन्यास सबल छ । प्रमुख पात्र, सहायक पात्र र गौण भूमिका निर्वाह गर्ने गरी प्रयोग भएका यस उपन्यासका पात्रहरूका चरित्र चित्रणलाई तालिका अनुसार निम्नानुसार देखाइएको छ :

सविता यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र एवम् नायिका हो । नेपालको पाल्पा घर भएका सुनिल शर्माकी छोरी तथा अनिल शर्माकी भतिजी सविता आफ्ना काका अनिल शर्मा सँगै बसेर बनारसमा पढ्छे । युवक सविनायसँग भेट भइसकेपछि सविनायकी प्रेमिकाको रूपमा र

पाल्पामा युवक डाक्टर राहुलसँग वैवाहिक सम्बन्ध जोड्न पुगेकी सविता एक शिक्षित डाक्टर

हो । बनासरमा बसेर एम.वी.वी.एस. अध्ययन गरेकी सविता भावुक, समाजसेवी र सहयोगी स्वभावकी नारी पात्र हो । अध्ययन पूरा गरिसकेपछि, नेपालका विभिन्न पहाडी जिल्लाहरूमा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दै उसले आफ्नो समाज सेवाको परिचय दिएकी छ । काम गर्दै जाँदा आफ्नो सम्पर्कमा आएका डा. बादल, कुँवर र इन्जिनियर नारायणसँग नजिक भएर चरित्रहीन एवम् रहस्यमय जस्ती देखिए तापनि सविता सविनयकी प्रेमिका र राहुलकी धर्मपत्नीकै रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्छे । भूकम्पको मारमा परेर गम्भीर घाइते भएकी र आँखाको ज्योति समेत गुमाउन पुगेकी सविताको जीवन कारुणिक पनि छ । पुनः लन्डन गएर उपचार गरेपछि नेत्रज्योति प्राप्त गरी ऊ आफूलाई डोटी लगायतका सुदुर बस्तीमा पुगेर स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने काममा समर्पित गर्दछे । यसरी हेर्दा कार्य भूमिका आधारमा सविता प्रमुख नारी पात्र हो । उपन्यासभित्र परिस्थिति अनुसार गतिशील खालको भूमिका बहन गर्न खोजिएको जस्तो देखिएपनि उसको अन्तर स्वभाव सविनयप्रति आत्मिक प्रेमिकाको रूपमा र राहुलप्रति कुशल धर्म पत्नीकै रूपमा देखापरेको हुनाले स्वभावका आधारमा स्थिर पात्र हो । आफ्नो आधुनिक शिक्षा र संस्कारका कारण सम्पर्कमा आएका पुरुषहरूसँग नजिकको सम्बन्ध राखेर चरित्रहीन जस्ती देखिएपनि त्यस्तो प्रवृत्ति उसको शिक्षा र संस्कारजन्य प्रभाव मात्र हो । उसको पति राहुलको एकाकी स्वभाव जस्ता कमजोरीको कारण सवितामा उत्पन्न भएको मनोवैज्ञानिक इच्छा चाहनाको प्रतिफलको रूपमा हेर्ने हो भने प्रवृत्तिका आधारमा सविता अनुकूल पात्र हो । जीवन चेतनाका आधारमा सविता वैयक्तिक पात्र हो भने आवद्धता र आसन्नताका आधारमा बद्ध एवम् मञ्चीय पात्र हो । आफ्नो प्रेमी सविनयको मृत्युको घटनाले आहत भई मृत्युवरण गर्न तयार भएकी सविता राहुलको भनाइ स्वीकार गर्दै उसकी पत्नीको रूपमा उभिएकी हुँदा सवितामा जीवनमुखी चेतना पाइन्छ ।

सविनय यस उपन्यासको प्रमुख पात्र एवम् नायक हो । पाल्पा घर भई कपिलवस्तु बसाइँ सरेको जमिनदार प्राणनाथको र यशोधरा देविको छोरा सविनय पूर्वीय शिक्षा ग्रहण गर्न वनारसको सिद्धनाथ आश्रममा पुग्दछ र सविताको सम्पर्कमा आइसकेपछि उसले अङ्ग्रेजी शिक्षा पनि ग्रहण गर्दछ । सविताको प्रेमी सविनय दर्शनशास्त्रको विद्यार्थी हो । ऊ शिक्षित, भावुक, तार्किक, समाजवादी बौद्धिक चरित्रको छ । कश्मिरको युद्धको चपेटामा परेर मरेको

हल्ला फैलिएपछि सविताको राहुलसँग विवाह हुन्छ अनि सविनय रहस्यमय ढङ्गले स्वास्नी तारा र बच्चासहित घर फर्कन्छ । घर फर्किसकेपछि आफ्नो पूर्व प्रेमीका सविता सम्पर्कमा आउँछ र अन्त्यसम्म उसकै प्रेममा व्याकुल बन्छ । बेलाबेलामा सविताको व्यवहार परिवर्तन भएको देखेर ऊ प्रेमी पागल जस्तो देखिन्छ र अन्तमा सविताले तिमीसँग मेरो कुनै सम्बन्ध छैन भनि दिएपछि सविनय सविताकै नाममा प्राण त्याग गर्न पुग्छ । यसरी कार्य भूमिकाका आधारमा एक प्रेमी नायकको भूमिकामा खेलेको हुनाले सविनय प्रमुख पुरूष पात्र हो । आफ्नी प्रेमीकालाई विछड्दै प्रेम गर्ने र आफ्नो पारिवारिक दायित्वलाई राम्रोसँग वहन गर्ने, प्रेममा पागल भई प्राण त्याग गर्ने सविनयको चरित्र हेर्दा प्रेमको अमरता र महानतालाई उजागर गरेको हुनाले वृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वाभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वैयक्तिक पात्र हो भने आबद्धता र आसन्नताका आधारमा बद्ध एवम् मञ्चीय पात्र हो ।

राहुल यस उपन्यासको सहायक पुरूष पात्र हो । धनी परिवारमा जन्मेको राहुल एक शिक्षित डाक्टर हो । उपन्यसको मध्य भागमा यसको उपस्थिति देखिन्छ । विवाहको योग्य भई सक्दा पनि विवाह गर्न नमान्ने राहुल आफ्नै इच्छाले नेत्रज्योति गुमाएकी सवितासँग विवाह गर्छ तर र सवितासँग उसको वैवाहिक सम्बन्ध त्यति राम्रो देखिँदैन । पछिबाट ऊ आफ्नो स्वार्थ प्रवृत्ति र जवानीमा यौन दुराचारमा फसेको कारण आफूमा यौनसमस्या एक रोगकै रूपमा रहेको खुलासा गर्दछ । अन्तमा सविनयको मृत्युपछि व्याकुल भई प्राण त्याग गर्न तत्पर भएकी सवितालाई कर्तव्यको बोध गराउँदै बाँच्ने आधार दिन्छ । यसरी मिश्रित किसिमको चरित्र बोकेको राहुल कार्य भूमिकाको आधारमा सहायक पात्र हो । आधुनिक शिक्षाका कारण चारित्रिक रूपले पतित जस्तो देखिने राहुल सुरुमा स्वार्थी र एकाकी स्वभावको भएपनि पछिल्ला घटनाहरूमा आफ्ना कमजोरी आफै खुलासा गरेको हुनाले प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र स्वाभावका आधारमा गतिशील पात्र हो । पढेलेखेका आधुनिक युवावर्गको प्रतिनित्व गर्ने भएकाले जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय आबद्धता र आसन्नताका आधारमा बद्ध एवम् मञ्चीय पात्र हो ।

प्राणनाथ यस उपन्यासको सहायक पुरूष पात्र हुन् । उपन्यासको नायक सविनयका बुवा प्राणनाथ कपिलवस्तुको पिपरा गाउँका जमिनदार हुन् । जेठी श्रीमतीको निधन भएपछि यशोधादेवीलाई दोस्री श्रीमतीका रूपमा भित्र्याए पनि छोरो नजन्मेका कारण खिन्न भएका प्राणनाथ साधुको आशीर्वाद अनुसार दुई छोरा जन्मेपछि प्रसन्न हुन्छन् । उनको चरित्र उदार

प्रकृतिको छ । गाउँलेहरूको सुख दुःखमा सहयोग गर्ने धर्म कर्मप्रति आस्थावान सन्तानको शिक्षा दीक्षा र भविष्यप्रति चिन्तनशील प्राणनाथ त्यागी छन् । उनको छोरो सविनय वनारसमा पढ्दै गर्दा उनको निधन हुन्छ । यसरी प्राणनाथ प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल स्वभावका आधारमा स्थिर पात्र हुन् । यिनको चरित्र वर्गीय, बद्ध एवम् मञ्चीय छ ।

बादल, दलसिंह कुँवर र इन्जिनियर नारायणले सहायक पात्रको रूपमा आधुनिक शिक्षित व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यशोधादेवी नायक सविनयकी आमा हुन् र सहायक नारी पात्रको रूपमा यिनको भूमिका देखापर्दछ । सन्यासी, साहु कृष्णलाल, देव सिंह, सहवीरे ओली, सन्ते साहु, पण्डित श्यामशरण उपाध्याय, सुरे कामी, गंगा मगरनी, पुजारी, पन्तजी, अनिल शर्मा, सुनिल शर्मा र डिलराज जस्ता पात्रहरूले गौण रूपमा आ आफ्ना भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

ग) परिवेश

नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका पाल्पा, कपिलवस्तु, सुदुर पश्चिमको डोटी र भारत प्रवासको वनारस क्षेत्र तथा कश्मिर क्षेत्र यस उपन्यासका मुख्य घटित स्थान हुन् । कपिलवस्तुको पिपरा गाउँ, जमिनदार प्राणनाथको घर, छिमेकी गाउँ र वरपरको क्षेत्र परिवेशको रूपमा रहेका छन् । यस उपन्यासमा तराईको ग्रामिण परिवेशप्रति बिम्बित भएको छ । उपन्यासमा वर्णित घटना र तिनको प्रकृतिलाई हेर्दा नेपालमा शिक्षको आधुनिकीरण भई सकेको, पुगीसरी आएका उच्च वर्गका व्यक्तिले उच्च शिक्षाका लागि उच्च शिक्षा हासिल गर्न विदेश जाने घटनाका आधारमा प्राचीन तथा आधुनिक समाजका बिचको सामाजिक परिवेश पाइन्छ । धर्म, कर्म, पूजा, पाठ, साहु सन्तको सत्कार र गुरूकूलमा बसेर पढ्ने प्रचलन तीर्थव्रत, गङ्गा स्नान जस्ता घटनाहरू सांस्कृतिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । उपन्यासमा मानवीय प्रेमको सहज प्रस्तुति पाइने हुनाले स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी काश्मिरको युद्धमा परेर नायक सविनय वेपत्ता भएको र जोमसोममा भूकम्प पीडितलाई उद्धार गर्न जाँदा सविता दुर्घटनामा परी गम्भीर घाइते भएको तथा नेत्र ज्योति गुमाउन पुगेको र सविताको प्रेममा उद्विग्न भएको नायक सविनयले सविताको खुट्टामा खसेर प्राण त्याग गरेको घटनाद्वारा करुण वातावरणको सिर्जना भएको छ भने सविता र सविनयको प्रेम प्रसङ्गले शृङ्गारिक वातावरण सिर्जना भएको छ । यो उपन्यासमा गाउँ, सहर तथा तराई पहाडको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश पाइन्छ ।

घ) संवाद

यस उपन्यासमा हिन्दी तथा अवधी भाषाबाट प्रभावित नेपाली भाषा प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासको संवाद बौद्धिक, तार्किक र लामो व्याख्यानमा आधारित छ । पात्रहरू आफ्नो संवादका माध्यमबाट विषयवस्तुको पुष्ट्याइँ गर्छन् । आवश्यकता, अनुसार संवादलाई लामो छोटो तुल्याइएको छ । सबै भन्दा बढी संवादमा सहभागी पात्र सविता र सविनय हुन् । सविनय र सविताका विचको नारी स्वतन्त्रताका विषयमा आधारित संवाद :

“किन छात्राहरू के स्वावलम्बी छैनन् ? कि अभै पनि अवला हुन् ?

अब भारत स्वतन्त्र भैसकेको छ श्रीमान् जी ।”

“भारत त स्वतन्त्र भैसक्यो तर नारी त आफ्नै स्थानमा छुन् कुमारी जी । फेरि यो हाम्रो संस्कृति ? यसलाई पनि त हेर्नु पर्दछ (श्रीवास्तव, २०६९ : ४६) ।”

ड) उद्देश्य

यस उपन्यासले स्वच्छन्द प्रेम सम्बन्धका साथै आत्मिक प्रेमको अमरतालाई उजागर गरेको छ भने सहरिया संभ्रान्त वर्गमा धन सम्पत्तिको लोभमा वैवाहिक सम्बन्ध गाँस्ने प्रवृत्तिलाई देखाएको छ । समाजमा आधुनिक शिक्षाको प्रकरणलाई देखाउनु, हाम्रा सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता, धर्म, दर्शन र रिवाजहरूको व्यवहारिकता र सान्दर्भिकतालाई देखाउनु यस उपन्यासको उद्देश्य हो । सेवा, त्याग, समर्पण र मानवता जस्ता सदगुणहरूको विकासमा जोड दिनु र पुरुष भएर वीर्य रक्षा गर्नु एवम् नारी भएर शीलको रक्षा गर्न सक्नुपर्छ भन्ने मूल आशयलाई अभिव्यक्ति गर्नु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो ।

च) द्वन्द्व

यस उपन्यासमा सरल र सहज किसिमको द्वन्द्वको प्रयोग भएको छ । एउटै व्यक्तिमा भएको आन्तरिक द्वन्द्व, दुई व्यक्तिमा भएको द्वन्द्व यसमा पाइन्छ । राहुल र सविताका विचमा पाइने निश्चल, सरल प्रवृत्ति र कुटिल स्वार्थी प्रवृत्तिको द्वन्द्व बाह्य द्वन्द्वका रूपमा देखापर्छ । नायिका सविताभिन्न उत्पन्न प्रेमिका र धर्मपत्नी विचको मनोद्वन्द्व एकातिर छ भने अर्कोतिर क्षणक्षणमा परिवर्तित भएजस्तो देखिने सविताको व्यवहारले नायक सविनयमा प्राप्त मानसिक द्वन्द्व उत्पन्न गराई दिएको छ । उसभिन्न स्वच्छन्द प्रेमको आवेश र विवेक तथा भावुकता र विवेकशीताका कारण द्वन्द्व उत्पन्न भएको छ ।

छ) दृष्टिबिन्दु

प्रस्तुत उपन्यासमा भएका सम्पूर्ण घटना, क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिर बसेर उपन्यासकार स्वयम्ले वर्णन गरेका छन् । सविनयको जीवनमा बढी केन्द्रित भए पनि सबै घटना, क्रियाकलाप, संवाद र पात्रका मानसिक उथलपुथलले समेत उपन्यासभन्दा बाहिरै बसी कथयिताले वर्णन गरेका हुनाले यसमा तृतीय पुरुष (बाह्य) अन्तर्गतको सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दु रहेको छ । प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म वर्णनात्मक र नाटकीय शैलीमा लेखकले बाह्य रूपमा वर्णन गरेको यस उपन्यासमा बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ज) भाषाशैली

शीलवती उपन्यास भाषा प्रयोगका दृष्टिले स्तरीय रहको छ । कहीं कतै वर्ण विन्यासगत त्रुटि र अन्तर भाषिक प्रभाव पाइएपनि स्तरीय शब्द र वाक्य गठनको विशिष्ट ढाँचाका कारण भाषा आकर्षक बनेको छ । यस उपन्यासको भाषा साहित्यिक, लाक्षणिक, विम्ब प्रतीकता र सौन्दर्यपूर्ण छ । नारी जातिको प्रतिभालाई दर्साउने निम्न लिखित अभिव्यक्तिमा भाषाको विशेष प्रयोग यसरी गरिएको छ :

“पतिको निम्ति चरित्र, सन्तानको निम्ति ममता, समाजको निम्ति शील सहयोगीको निम्ति दया र जीवमात्रमा करूणाद्र महाप्रकृतिको नाम नै नारी हो (श्रीवास्तव, २०६९ : ६०) ।”

यस उपन्यासमा करूणाद्र, प्रवन्चना, महिमामयी, चरणरज, अन्नवंशन जस्ता संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली फाटका शब्द शब्दावली र आंशिक रूपमा अङ्ग्रेजी एवम् हिन्दी भाषाका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पाइए पनि यस उपन्यासमा तत्सम र तद्भव शब्दमै आधिक्यता पाइन्छ ।

उपन्यास वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रसङ्ग अनुसार व्याख्यानात्मक तार्किक शैलीको समेत प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा पात्रहरू सवितालाई तेजवती सूर्यको रूपमा, सविनयलाई विनयशीलताको रूपमा, राहुललाई सूर्यमुखी ग्रहण लाग्ने राहुलको रूपमा र बादललाई सूर्यलाई छेकिदिने व्यवधानको रूपमा प्रतीकात्मक अर्थ प्रधान गरिएको छ । उपमा रूपक र उत्प्रेक्षा जस्ता अलङ्कारको प्रयोग पनि उपन्यासमा गरिएको पाइन्छ । प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिँदा पनि भाषाले क्लिष्टताको भारी बोकेको छैन । रूपक अलङ्कारको उदाहरण यस प्रकार छ :

“राहुल रूपी अग्निकण्डमा होमिएकी सविता हवनकी समिधामात्र त भएकी छिन् । बोल्नु नै तिनको नियत हो खरानी हुन तिनको भविष्य हो (श्रीवास्तव, २०६९ : ९३) ।”

समग्रमा २०६९ सालमा प्रकाशित भई बर्दिया जिल्लाको औपन्यासिक यात्राको चौथो कृतिका रूपमा जन्म पाएको ‘शीलवती’ उपन्यास स्वच्छन्दतावादी धरातलमा उभिएको सामाजिक उपन्यास हो । प्रेमका स्वच्छन्द प्रसङ्ग, तथा आदर्श प्रेमको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको यो उपन्यास धार्मिक, सांस्कृतिक मूल्य मान्यताको सान्दर्भिकता दर्साउने तार्किक शैलीको विस्तृत कथानकले युक्त रचना हो । ग्रामीण, सहरिया, तराई, पहाडको विविधता युक्त परिवेशको चित्रणसँगै बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोगले भाषालाई रङ्गाउने कार्य गरेको छ । आधुनिक शिक्षाको प्रभावलाई देखाउँदै दायित्वबोधका पक्षमा वकालत गर्ने यस उपन्यासले हार्दिक प्रेमको सम्मान समेत गरेको छ ।

३.५ निष्कर्ष

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासकारहरूमा, सरला रेग्मी, बुद्धिनाथ ज्ञावली, अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तव रहेका छन् । यिनीहरूका औपन्यासिक कृतिहरू नै बर्दिया जिल्लाका महत्त्वपूर्ण विश्लेष्य कृतिहरू हुन् यिनीहरूकै पेरिफेरीमा यो अध्ययन अधि बढेको छ । नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा यी कृतिहरूले विभिन्न धारा र उपधाराहरूमा आफ्नो भूमिकालाई स्पष्ट पार्न सफल भएका छन् । यिनै उपन्यासकारहरूका औपन्यासिक कृति नै बर्दिया जिल्लाका अमूल्य निधि हुन् ।

परिच्छेद : चार

बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको प्रवृत्तिगत अध्ययन

४.१ विषय प्रवेश

बर्दिया जिल्लामा रचना गरिएका उपन्यास कृतिहरू आफैमा पूर्ण रही नेपाली साहित्यको आख्यान विधाको विकासमा उल्लेख्य स्थानमा पुग्न सफल देखिन्छन् । उपन्यास लेखनको परम्परामा निकैपछि मात्रै लेखन शुरु भएपनि ती औपन्यासिक कृतिको आफ्नै खालको विशेषता र प्रवृत्तिहरू बोकी सिङ्गो नेपाली साहित्यमा स्थापित हुन सफल भएका मानिन्छन् । प्रवृत्तिगत दृष्टिले हेर्दा नेपाली आख्यानका स्थापित धाराहरूमा अडिग रहि आफ्नो मुल्य र स्थानलाई सुरक्षित राख्न सफल रहेका छन् । संख्याका हिसाबले थोरै भएपनि औपन्यासिक कृतिले पाउने स्थानलाई हेर्दा बहुधारात्मक विकासमा अघि बढ्न सफल भएका देखिन्छन् ।

४.२ बर्दिया जिल्लाका उपन्यासहरूका प्रवृत्ति

बर्दिया जिल्लामा रचना गरिएका उपन्यास र औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई नियाल्दा विविध खालका प्रवृत्तिहरू देखिन्छन् । तिनै प्रवृत्तिहरूका आधारमा यी उपन्यासहरूलाई यस अध्यायमा अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनका विषयहरूमा बर्दिया जिल्लाका प्रमुख तिन उपन्यासहरूका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

४.२.१ प्रगतिवादी

उपन्यासकार सरला रेग्मीको **प्रवाह** प्रथम औपन्यासिक कृति हो । यसको लेखन र प्रकाशनपूर्व रेग्मीले दुई वटा कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गरिसकेकी छन् । **प्रवाह** वि.सं. २०६६ उपन्यासको प्रकाशन विवेक सिर्जनशील प्रकाशनद्वारा भएको हो । कुल १४० पृष्ठमा लिखित प्रस्तुत उपन्यासमा सत्रौँ परिच्छेद रहेका छन् यसमा नेपालको राजनीतिक इतिहासमा वि.सं. २०५२ सालदेखि सुरु भई बाह्र वर्षसम्म सञ्चालनमा रहेको जनयुद्धको विषयवस्तुलाई मूल कथ्य बनाइएको यो उपन्यास यथार्थवादी धरातलमा उभिएको प्रगतिशील चिन्तनमा आधारित उपन्यास हो । यसले क्रान्तिकारी विचार धारालाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । गाउँबस्तीमा भएका शोषण दमन र अन्याय अत्याचारका घटनाहरूलाई समेटिएको. यो उपन्यास युद्धकालीन घटनाहरूको कथा हो ।

प्रवाह उपन्यासको कथानक सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । विद्यार्थी जीवनबाटै राजनीतिक क्रियाकलापमा सरिक भएका प्रवाह, तोते, प्रशान्त र चिन्तन जस्ता पात्रहरूको आपसी भेटघाट र सङ्गठन विस्तारका विषयमा भएको विमर्शबाट कथानक आरम्भ हुन्छ । जाडो दिनको अवसरमा प्रवाह र तोते दाङको राप्ती नदीका किनारको बस्ती (तोतेको गाउँ) तर्फ लाग्छन् । त्यहाँ उनीहरूले ग्रामीण गरिब जनताहरूले भोग्नु परेका समस्याबाट परिचित हुने मौका पाउँछन् । उनीहरू गाउँलेहरूसँग घुलमिल हुँदै जाँदा निम्न वर्गका कर्मैया, लोहार, माफी र थारू महिला पुरुषले भोग्नु परेको सामाजिक विभेद, आर्थिक असमानता र गाउँका जमिनदार अनिल र भरतका कुकर्मको बारेमा थाहा पाउँछन् । यस क्रममा प्रवाहको योजना अनुसार गाउँलेहरूका सहयोगले अनिललाई घेराबन्दीमा पारेर उसकै घरमा मारिन्छ । सामान्तहरूका गुप्तचरले दिएको सुराकी अनुसार अनिलले प्रहार गरेको गोली लागेर प्रवाह घाइते हुन्छ । उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा प्रवाह दाङको भरतपुरमा घाइते अवस्थामा अस्पतालमा हुन्छ । क्रान्तिकारी नेता विदुर (प्रवाहको मामा नाता पर्ने) सँग उसको भेट हुन्छ । चौथो परिच्छेदमा प्रवाहको घर परिवारको परिचय दिइएको छ । उसको परिवार नेपाली कांग्रेसको राजनीतिक सिद्धान्तप्रति आस्थावान् हुन्छ । त्यसको विपरीत प्रवाह राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टीमा लागेकी हुन्छ । घर परिवारबाट विरोध भइ रहन्छ तर प्रवाह क्याम्पस अध्ययनकै क्रममा राजनीतिक गतिविधिलाई गोप्य रूपमा अगाडि बढाउन लागि पर्छ । एक दिन एक्कासी प्रवाह घर छोडेर गायब हुन्छ । विदुरसँग रातारात ऊ बर्दिया आइपुग्छ । बर्दियामा उसको भेटघाट अर्की क्रान्तिकारी नेतृ दिदीसँग हुन्छ । उसका खोजीमा घरका मान्छेहरू लागि पर्छन् । यसै बिच गाउँकै प्रमोद ओलीले उसलाई नेपालगन्ज महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा देखेको बताउँछ । प्रवाहलाई घर फर्काउनका लागि गाउँकै गुन्डाहरू लिएर उसको अड्कल नामुदन नेपालगन्ज पुग्छ । कार्यक्रममा सहभागी भएकी प्रवाहमाथि उनीहरूले आक्रमण गर्छन् । त्यसै क्रममा प्रवाह लगायत उसका साथीहरू भाग्न सफल हुन्छन् । त्यसको केही दिनपछि प्रभावको नेतृत्वमा सय जना आर्थिक सङ्कलन गर्ने हेतुले एक जना सहयोगीले जमिनवालाको खेतबारीमा काम गर्छन् र अर्थ सङ्कलन गर्छन् । नवौँ परिच्छेदमा बर्दियाको कुख्यात सामन्त जमिनदार प्रताप चन्दको पारिवारिक विवरण र हैकमी प्रवृत्तिको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सिज अभियानका बारेमा प्रवाह र दिदीका बारेमा कुराकानी हुन्छ । दिदीले प्रवाह र सागरलाई रूकुम रोल्पाका विभिन्न भौगोलिक स्थान, त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र सङ्गठनको विस्तारका क्रममा आफूले भोगेका

अनुभवबारे बताउँछे । अधिल्लो क्रममा वीरबहादुर र प्रवाहका बिचमा प्रताप चन्द्रको ज्यादतीका बारेमा कुरा चल्यो । त्यसपछि प्रताप चन्द्रकै कमैया किसान पालेहरूको सहयोग लिएर प्रताप चन्द्रको खलियानको धान जलाइन्छ । त्यसपछि दिदीको नेतृत्वमा क्रान्तिकारीहरू प्रताप चन्द्रको घर घेर्न जान्छन् । दोहोरो गोली हानाहान हुन्छ । अग्रपङ्क्तिमा रहेका क्रान्तिकारी योद्धा कमरेड जुनाले सहादत प्राप्त गर्छिन् । यस आक्रमणमा प्रताप चन्द्र पक्राउ पर्छ र उसलाई गाउँपरिक्रमा गराई कालो मोसो र जुत्ताको माला लगाई अन्तिममा रूखमा झुन्डाएर मारिन्छ ।

तेस्रो अनुच्छेदमा दिदीले कमरेड विदुरलाई आफ्नो अगुवाइमा भएका जन कार्बाहीको बारेमा बेलिबिस्तार लगाउँछिन् । चौथो परिच्छेदमा पार्टीभित्रकै गद्दार जगत्ले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थका लागि आफै पार्टीको गतिविधिको सुराकी सेना समक्ष गरेको प्रमाण पाउँछन् र पार्टीबाट उसलाई जनकारवाही हुन्छ । पन्ध्रौँ परिच्छेदमा प्रवाहले आफ्नो पूर्वप्रेमी सेते सार्कीको छोरा मङ्गललाई सम्झाउँछे । घर परिवारले गाउँकै ने.वि. सङ्घ समर्थक प्रमोद ओलीसँग विवाह गर्न लाग्दा जातीय समनाताको सन्देश दिन त्यसलाई असमर्थन जनाई सेते सार्कीको छोरा मङ्गललाई प्रेम गरेको सम्झिन्छे । सोही परिच्छेदमा (मामा) विदुरसँग प्रवाहको भेट हुन्छ र मामाकै सल्लाह अनुसार प्रवाहको क्रान्तिकारी नेता वीरबहादुरसँग विवाह हुन्छ । उसको एउटा बच्चा पनि जन्मिन्छ । यसै बिच एक दिन कोहलपुरबाट वीरबहादुर सेनाले समातेर आफ्नो नियन्त्रणमा राख्छ । त्यसैको तिन महिनापछि सेनाद्वारा उसलाई मारिएको समाचार सुनिन्छ । यसै बिच रवि र प्रवाहका बिच वीरबहादुर मारिएको विषयमा कुराकानी हुन्छ । रविले प्रवाहको धैर्य बढाउँछ । प्रवाहको चाहना र सेनाको अवश्यकताका कारण प्रवाह जनमुक्ति सेनाको कम्पनी कमिसारमा प्रवेश गर्छिन् ।

सत्रौँ परिच्छेदमा ठाउँ ठाउँबाट पुलिसको कब्जामा रहेका क्रान्तिकारी नेता कार्यकर्ताहरूले ठुलो साहस देखाई सुरुङ्ग खनेर पुलिसको घेराबन्दी तोडेर प्रभातको अगुवाइमा भाग्न सफल भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस उपन्यासको अन्तिम परिच्छेदमा प्रवाहकै नेतृत्वमा जनमुक्ति सेनाको टिम सुर्खेतबाट जाजरकोट हुँदै रोल्पा पुग्छ र त्यहाँ पाटीका नेताहरूको उपस्थितिमा दैलेखको सदर मुकाम आक्रमणको लागि बृहत् छलफल सहित योजना बन्छ । तर उनीहरूको त्यो योजनाबारे सरकार पक्षलाई थाहा भइसकेको हुन्छ । त्यसपछि जनमुक्ति सेनाले आफ्नो योजना परिवर्तन गरी कर्णाली तरेर कालिकोट हुँदै अछामतिर लाग्छन् । यसै क्रममा जनमुक्ति सेना र शाहीसेनाका बिच दोहोरो भिडन्त हुन्छ । भिडन्तमा

प्रवाह दाहिने खुट्टा र छातीमा गोली लागी घाइते हुन्छे । आक्रमण सफल भएको खुसियालीमा नारा जुलुस भइरहेको र जनमुक्ति सेनाले विजयको ध्वजा फहराउँदै विजय उत्सव मनाइरहेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै कथानक अन्त्य गरिएको छ ।

वर्गीय द्वन्द्व, सङ्घर्ष र जनयुद्धको कठिन परिस्थितिका साथ अघि बढेको साहसपूर्ण मुक्तियात्राका घटना परिघटनासँग यस उपन्यासको कथानक गाँसिएको छ । रैखिक ढाँचामा अघि बढेको छ । यस उपन्यासको कथानक संवृत किसिमको छ । कथानकमा कुतूहलताको प्रवाह देखिन्छ । घटना प्रधान यो उपन्यास वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक शैलीमा संरचित छ । त्यसो भएकाले प्रवाह उपन्यास प्रगतिशिल यथार्थवादी उपन्यास हो ।

४.२.२ सामाजिक यथार्थवादी

उपन्यासकार बुद्धिनाथ ज्ञवालीको अन्तरङ्ग जीवन पहिलो औपन्यासिक कृति हो । यसको प्रकाशन (२०६९) सालमा भेरी साहित्य समाजद्वारा भएको हो । समसामयिक जन जीवन नै मूल कथ्यका रूपमा रहेको यो उपन्यास यथार्थवादी शैलीमा संरचित मौलिक उपन्यास हो । कुल १०८ पृष्ठमा लिखित यस उपन्यासले ६२/०६३ सालको दोस्रो जन आन्दोलनपछि व्यवस्था परिवर्तन भई राज्य लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा प्रवेश गरेपछि व्यक्तिका सोचाइ, विचार, संस्कार परिवर्तन हुन् सकेनन् भन्दै सामान्य जनताको जीवनमा उस्तै अभाव समस्या र अप्ठ्यारा परिस्थितिहरू विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ र त्यसबाट समाजलाई मुक्त पार्ने अभिप्राय पनि राखेको छ । अन्तरङ्ग जीवन उपन्यासको कथानक व्यक्तिपात्रका भोगाइ र जीवनसँग सम्बन्धित समसामयिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ । नेपालगन्ज सहरका विभिन्न गल्लीहरूमा रिक्सा चलाउने चालक (भरण) ले धम्बोजी चोकबाट श्यामलाई आफ्नो रिक्सामा बसाली उसको गन्तव्यसम्म पुऱ्याउँछ । ऊ त्यहाँबाट जोगी (रामदास) लाई रिक्सामा बोकी धम्बोजी चोकसम्म ल्याइ पुऱ्याउँछ । यसै गरी भरणको दैनिक काम भनेको आफ्ना सवारीहरूलाई उनीहरूको निश्चित गन्तव्यसम्म पुऱ्याउनु नै हुन्छ । उसको रिक्सामा विभिन्न विचार बोकेका थरी थरीका मान्छेहरू चढ्ने गर्दछन् । रिक्सामा सवार हुने ती व्यक्तिहरूका आपसी कुराहरूबाट उनीहरूको जीवनको आन्तरिक पाटो आपसी सम्बन्ध र सोचाइ विचारका बारेमा उसलाई जानकारी प्राप्त हुन्छ । उसले कहिलेकाहीं निम्न वर्गीय दुःखी व्यक्तिलाई रिक्सामा बोकेको छ भने कहिलेकाहीं समाजका अगुवा जस्ता देखिने धूर्त फटाहा तस्करहरूलाई पनि बोकेको छ । यस्ता

फटाहाहरूलाई बोक्नु पर्दा भरणलाई खिन्नता लाग्छ तर रिक्सा चलाउनु आफ्नो कर्म भएकाले जस्तोसुकै मान्छेलाई पनि बोक्नु पर्छ भन्ने सोचेर बढ्छ ।

रिक्सा चालक भरणको रिक्सामा बसेर ओहरदोहर गर्ने यी विभिन्न पात्रहरूको भोगाइलाई नियाल्दा कोही पढेर पनि उचित काम नपाई कामको खोजीमा दौडका छन् भने कोही सडकको पेट्टीमा चिया पसल थापेर आफ्नो गुजारा चलाइ रहेका छन् । श्यामकी पत्नी सन्तान प्राप्त गर्नका लागि मठ मन्दिर धाउँदै भगवानसँग प्रार्थना गर्दै र जोगीको सन्तान प्राप्त हुने उपायमाथि अन्धविश्वास बोकेर रामदास जोगीसँग नजिक हुन्छे । उनीहरूका बिच अनैतिक सम्बन्ध पनि हुन सक्ने सङ्केत कथानकमा देखिन्छ । रामदास जस्तो जोगी धर्मको आडम्बर बोकेर व्यभिचार गर्ने धूर्तहरूको चरित्रलाई कथानकमा समेटिएको छ । रिक्सा चलाउँदै जाँदा एकदिन भरणले बिच बजारमा सडकको छेउनेर उभिएकी भर्खर पहाडबाट भरेकी हिमानीलाई देख्छ । उसको मैलिएको पोसाक र प्राकृतिक शृङ्गार देखेर भरण प्रभावित हुन्छ र उसभित्र राष्ट्रियताको भाव उचल्किएर आउँछ । एक दिन भरणको रिक्सामा रूपैडियाबाट धम्बोजी फर्किँदै गर्दा दुई जना वृद्धहरू आफ्नो देशको धार्मिक सांस्कृतिक महत्त्व र त्यहाँका पवित्र तीर्थ स्थलहरूको वर्णन गर्दछन् । अर्को दिन एकथरी तीर्थयात्रीहरू भारतका विभिन्न तीर्थहरूको यात्रा गरेर फर्कने क्रममा रूपैडियाबाट उसको रिक्सामा चढेर धम्बोजीसम्म आउँछन् र रिक्साबाट भरेपछि रिक्सा भाडाको कुरालाई लिएर विवाद गर्दछन् । आपसी विवाद चर्किँदै गएपछि मान्छेको भिड लाग्छ र रिक्सा चालकले लाज मानेर बिस रूपैयाँ कम भाडा लिएर आफ्नो बाटो लाग्छ । यस घटनाले उसको मन साह्रै दुख्छ र यही चित्तदुखो घटनासँगै कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

निम्नवर्गीय कर्मठ पात्रको कर्मशील जिन्दगीका आरोह अवरोहलाई समेटिएको यस उपन्यासमा समसामयिक युगका विकृति विसङ्गति सहरिया देखावटीपन फेसनको तडक भडक र सीमा क्षेत्रमा हुने तस्करीका साथै व्यक्तिमा हुने चारित्रिक पतन जस्ता घटनाहरूसँग यस उपन्यासको कथानक गाँसिएको छ । उपन्यासको कथानक क्रमिक रूपमा अधि रहेको हुनाले मूल पात्रको मूल कथानकसँग जोडिएर छुट्टाछुट्टै उपकथाहरूलाई सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । कथात्मक प्रस्तुतिलाई हेर्दा वर्णनात्मक र घटनाप्रधान उपन्यासको रूपमा यो उपन्यास रहेको छ । आञ्चलिकताको भ्रमको पाइने यस उपन्यासमा द्वन्द्व कालको नेपालगञ्जका निम्न स्तरका गरिबहरूको दिनचर्यालाई मुख्य

विषयवस्तु बनाई कथानक अधि बढेकाले यो उपन्यास समसामयिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

४.२.३ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी

उपन्यासकार अयोध्याप्रसाद श्रीवास्तवद्वारा लिखित **शीलवती** उपन्यास उनको प्रथम कृति हो । यसको प्रकाशन वि.स. २०६९ मा वर्दियाली साहित्य समाजद्वारा भएको हो । कुल १५६ पृष्ठ, पाँचौं अध्यायमा लिखित प्रस्तुत उपन्यासले नागर सभ्यतातर्फ उन्मुख युवा युवतीको प्रणय, नेपालको तत्कालीन समयमा प्रचलित जमिनदारी प्रथा र प्रेम वियोगको विलौना, शिक्षित वर्गमा देखा परेको समाज सेवाको भावना, आधुनिक समाजको उपजका रूपमा रहेको संस्कृति मिश्रणका कारण उत्पन्न द्विविधात्मक मनोस्थितिलाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । हिन्दू दर्शनका मुलभूत मान्यता र सो अनुसार आचरण अवलम्बन गर्नु पर्ने कुरालाई यस उपन्यासमा विभिन्न तर्फद्वारा पुष्टि गरिएको छ ।

शीलवती उपन्यासको कथानक सामाजिक तथा रतिरागात्मक सौन्दर्यको विषयवस्तुमा आधारित छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र सविताको विवाहको प्रसङ्गलाई पहिलो परिच्छेदमा उल्लेख गर्दै उसको कथालाई पूर्व दीप्ति शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । ५५ वर्षीय प्राणनाथको जन्म घर पाल्ना भए पनि कपिलवस्तुको पिपरा गाउँमा बस्दै आएका हुन्छन् । उनी यस गाउँका जमिनदार हुन् र उनले आफ्नो गाउँघरभरिको जमिनको सरकारी कर उठाउने, गाउँलेहरूको आपत विपतमा सहयोग गर्ने गरेका थिए । पहिली श्रीमतीको निधन भएपछि दोस्रो विवाह गरे पनि छोरा जन्मिदै मर्दै गर्नाले उनी पीडित छन् । एक पटक उनी पूजामा बसेको बेला उनको आँगनमा आएका शिवभक्त साधुले दुईपुत्र पाप्त हुने आशीर्वाद दिन्छ । केही दिनपछि लगातार दुई वर्ष खडेरी परेको हुनाले खेती उब्जनी हुँदैन । गाउँमा भोकमरी छाउँछ । किसानहरूसँग सरकारलाई तिर्ने कर नभएपछि जमिनदार प्राणनाथ स्वयम्ले कर बुझाउने पैसा ऋण सापटी ल्याउन अर्को गाउँका साहु कृष्णलाल कहाँ जान्छन् र दुई हजार रूपैयाँ लिन्छन् र गाउँभरिको तर्फबाट तिरो तिरी दिन्छन् । गरिब बाह्मणकी छोरीको विहेमा केही सहयोग गरेर विहे टारिदिन्छन् । गरिब किसानको खेत जोत्ने राँगो मर्दा फिर्ता नलिने गरी पैसा सहयोग गर्छन । केही समयपछि प्राणनाथकी श्रीमती सुत्केरी हुन्छन् र उनलाई पुत्र लाभ हुन्छ । घरमा खुसीयालीको उत्सव मनाइन्छ । शिशुको नाम सविनय राखिन्छ । सविनय हुर्कदै जान्छ ऊ जिद्दी स्वभावको हुन्छ । उसलाई घरैमा प्रारम्भिक शिक्षा दिन थालिन्छ । एक दिन पुजारीजीले प्राणनाथसँग उसको छोरा सविनयलाई काँशी, बनारस,

अयोध्या र मथुरा जस्ता ठाउँतिर पढाउन सुभाव दिन्छन् । केही बेर प्राणनाथ र पुजारीका बिचमा आधुनिक अङ्ग्रेजी शिक्षा र गुरुकूलमा आधारित वैदिक शिक्षाको सान्दर्भिकता बारे बहस चल्छ ।

दोस्रो अध्यायमा बाबा सिद्धनाथको आश्रममा बसी गुरू आज्ञा अनुसार पूर्वीय वैदिक शिक्षा अध्ययन गरी रहेको सविनय जल लिन गङ्गामा जाँदा नेपाल पाल्पा घर भई बनारसमा आफ्ना मामासँग बसेर अङ्ग्रेजी शिक्षा अध्ययन गरिरहेकी सवितासँग सविनयको आकस्मिक भेट हुन्छ । पहिलो भेटमै यी दुवैमा परस्पर आकर्षण देखापर्छ । बनारसको दुग्धविनायकमा अङ्ग्रेजी पढिरहेकी सवितासँग गुरू आज्ञालिएर सविनय पनि अङ्ग्रेजी पढ्न थाल्छ । दुवैको पढाइ सँगसँगै अघि बढ्छ । वार्षिक नतिजा आउँदा दुवै प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुन्छन् । त्यसपछिका दिनमा उनीहरू विश्वनाथ मन्दिर, गङ्गा किनार र बगैँचाहरूमा सँगै घुम्ने र प्रेम विनोदमा रमाउने गर्दछन् । उच्च शिक्षाका लागि हिन्दू विश्वविद्यालयमा सविता र सविनय भर्ना भएका हुन्छन् । एक दिन पन्तजीको आग्रह अनुसार चुनार क्षेत्रमा हैजा फैलिएको खबर पाएपछि उनीहरू सहयोगका लागि त्यसतर्फ लाग्छन् । सविता एम.वि.वि.एस.को अध्ययन गरिरहेकी हुन्छे, भने सविनय दर्शन शास्त्र एम.ए. अन्तिम वर्षको अध्ययन गरिरहेको हुन्छ । एक दिन भारतीय संविधानमा नारी अधिकार उल्लेख गरिएको विषयमा सविता र सविनयका बिच बहस चलिरहँदा नेपालको दार्चुला घर भएका एम.वि.वि.एस.कै विद्यार्थी बादल आइपुग्छ र बादलसँग उनीहरूको भेट हुन्छ । एक दिन गरिबहरूको भुप्रामा आगलागी हुँदा उद्धारका लागि त्यहाँ पुगेको सविनय आगोले जलेर घाइते हुन्छ र उसलाई अस्पतालमा भर्ना गरिन्छ । सविता उसको निरन्तर सेवामा खटिन्छे । यो घटनाले दुवैको प्रेमलाई प्रगाढ बनाउँदै लगेको घटना यस अध्यायमा समावेश गरिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा सविनयको बाबु जमिनदार प्राणनाथको निधन भएको खबर आएपछि सविता र सविनय घर पुग्छन् । बाबुको काजक्रिया सकेर उनीहरू बनारस फर्किन्छन् । एक दिन मेला घुम्ने क्रममा सविनय सविताको घरमा पुग्छ र उसको भेटघाट सविताका कान्छा बुबा र कान्छी आमासँग हुन्छ । उनीहरूका बिचमा आआफ्ना घर घरयासीका कुराकानी हुन्छन् । त्यसपछि कास्मिरमा युद्ध चलिरहेको र त्यहाँ कयौँ मानिसहरू घाइते भएको खबर आउँछ । रेडक्रसको तर्फबाट घाइतेहरूको उद्धार गर्न त्यहाँ पुगेको सविनय युद्धको दोहोरो मुठभेडमा परेर मरिसकेको खबर आउँछ । सविता सविनयको वियोगमा चिन्तारत हुन्छे । सविनयकी

आमा यशोधे देवीले उनलाई सम्झाउँछिन् । सविता आफ्नो अध्ययन पूरा गरी नेपाल फर्केर पाल्पा लगायत आसपासका जिल्लाहरूमा स्वास्थ्य सेवा दिइरहेकी हुन्छे । यसै क्रममा पाल्पाकै साहु हरिशंकरको छोरो डाक्टर राहुलसँग उनको भेट हुन्छ । डाक्टर राहुल उसको विवाहका लागि आमा बाबुले ल्याएको प्रस्ताव मानिरहेको हुँदैन । सविताकै सल्लाह अनुसार बुबा आमाले रोजेका पोखराकी युवतीसँग उसले विवाह गर्छ । जोमसोममा भूकम्प पीडित क्षेत्रमा स्वास्थ्य कर्मीहरूसँगै सविता पनि स्वास्थ्य सेवा दिन त्यहाँ पुग्छे । रातिको समयमा अकस्मात भूकम्प दोहोरिन्छ र त्यसको चपेटामा परेर सविताको टाउकोमा गम्भीर चोट लाग्छ । मुर्छित अवस्थाकी सवितालाई अस्पताल पुऱ्याइन्छ । उपचार चल्छ गम्भीर चोटका कारण उसको आँखाको ज्योति हराउँछ । आफ्नो यस्तो अवस्थाबाट विक्षिप्त बनेकी सवितालाई राहुल र उसको परिवारले सान्त्वना दिन्छन् । एक दिन दृष्टिविहीन अवस्थामा पनि विरामीहरूको स्वास्थ्य जाँच गरिरहेकी सविताको क्लिनिकमा यशोधेदेवी, साहु हरिशंकर र डाक्टर राहुल आउँछन् । उनीहरूले सविताले विवाह गर्नुपर्ने कुरा उठाउँछन् । सविताका बुबा अक्कमक्क पर्छन् । यसै क्रममा राहुलले आफू सवितासँग विवाह गर्न तयार भएको बताउँछ । सविताले यो प्रस्तावलाई सुरुमा अस्विकार गरे पनि अन्तिममा राहुलको भनाइलाई मनन गर्दै स्वीकार गर्छे ।

चौथो अध्याय सम्मको कथानक पूर्व दीप्तिमा आधारित छ । यस पछिको घटनाक्रममा सविताको राहुलसँग विवाह हुन्छ । विवाहको यो उत्सव सवितालाई फिक्का लाग्छ । पहिलो सुहागरातका दिन राहुलको स्वार्थ पूरा नहुने थाहा भएपछि एक्कासी यिनीहरूको सम्बन्धमा हुरी आउँछ । विहान उठेर राहुल पूर्व योजना बिना काठमाडौँ जान्छ । विवाहको लागि आफै तयार भएको राहुल एकाएक परिवर्तन भएकोमा सविता अचम्मित हुन्छे । उसले यसबारे यशोधेदेवीलाई बताउँछे । यशोधेदेवीको सल्लाह अनुसार राहुललाई बोलाइन्छ । यशोधेदेवीले आफ्नो जग्गा जमिन बेचेर पैसा जम्मा गरी उपचारका लागि सवितालाई राहुलसँग लन्डन पठाउँछे । उपचारका क्रममा सविता र राहुलको बादलसँग भेट हुन्छ । राहुल र बादलको परिचय पनि हुन्छ । सविताको औषधि उपचारमा बादलले सहयोग गर्छ । एकाएक सवितालाई त्यहीं छोडेर राहुल जर्मन जान्छ । सविताको उपचार सफल हुन्छ । पट्टी खुलेको चौथो दिन राहुल आउँछ । एक दिन कश्मिर कान्डमा मरेको भनी ठानिएको सविनय पत्नी र सानो काखे बालक सहित गाउँमा आउँछ । उसको आगमनले गाउँमा खैलाबैला मच्चिन्छ । सविनयले सबैलाई आफ्नो विवाहको बारेमा इति वृतान्त सुनाउँछ ।

यसै क्रममा सविता र सविनयको पुनर्मिलन हुन्छ । भावि योजनाको बारेमा कुरा गर्दै सँगै बस्ने योजना बनाई आआफ्नो कामतर्फ लाग्छन् । त्यसपछि तालिम लिनका लागि सविता दिल्ली जान्छे । त्यतिबेलै उसले छोरी जन्माउँछे र तालिम सकेर डोटी पुगी स्वास्थ्य सेवा दिन थाल्छे र राहुलका आमाबुवाले सविताले बच्चा पाएको कुरा थाहा पाउँछन् ।

पाँचौँ अध्यायमा सविनयले डोटीमा फ्याक्ट्री खोलेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । केही दिनको दौडधुपपछि सविनयले सविनालाई डोटीमा भेट्छ र आफ्नो प्रेम भाव व्यक्त गर्छ । सविताले त्यसलाई कुनै वास्ता गर्दैन । यस बिचमा सविता इन्जिनियर नारायणसँग नजिक भएको खबर थाहा पाएपछि सविनय पागल जस्तो हुन्छ र उसलाई राँची पुऱ्याइन्छ । फर्केर आएपछि उसले समय छोपेर सवितालाई भेटी आफ्ना कुरा राख्न चाहन्छ, तर कुनै मौका मिल्दैन उता काठमाडौँ जान लागेको नारायणलाई राहुलसँग आफ्नो छुट पत्रको कुरा गरेर आउन भनेकोमा सो नगरेको भनी सविताले नारायणलाई उपेक्षा गर्छे र कुँवरसँग नजिक हुन्छे । एक दिनको भेटमा सविनयले सवितासँग आफ्नो कुरा राख्छ र सविताले सविनयप्रति प्रेमभाव व्यक्त गर्छे । सविनयले आमा र सवितालाई स्वास्थ्य परिक्षणका लागि बनारस लैजान्छ । बनारसबाट फर्केर आएपछि सविता फेरि राहुलसँग नजिक हुन्छे । यसै बिचमा राहुलले पनि आफ्नो सबै यथार्थ बताइदिन्छ । यसको केही समयपछि सविता पुनः बादलसँग नजिक हुन्छे । सविताको यस्तो व्यवहारबाट सविनय प्रताडित हुन्छ र सवितालाई भेटी मतिमै हुँ भन्छ । यति सुनिसकेपछि सविताले कठोर मनगरी मेरो केही छैन भनेर जवाफ दिन्छे । त्यसपछि सविनय आँखामा आँसु छल्काउँदै सवितासँग अन्तिम विदा लिई हिँड्छ । पाँचौँ अध्यायको अन्तिम एघारौँ परिच्छेदमा पागल प्रेमी बनेको सविनयको विचारमा परिवर्तन आउँछ । यसै गरी पागलपन देखाइरहनु आफ्नो प्रेमको उपहास हो भन्दै अलग रहेरै सदैव प्रेम गरिरहने सङ्कल्प लिन्छ र एक दिन चलिरहेको मेसिनको पाङ्गालाई एकोहोरो हेरेर बसेको सविनय पाङ्गालाको बिचको पट्टामा खस्न पुगी उसको मृत्यु हुन्छ । उसको मृत शरीर भिरको तल बगेको नदीमा देखिन्छ । त्यो दृश्य देखेर सविता पनि हामफाल्न तयार हुन्छे तर पछाडिबाट राहुलले हात समाउँछ र कपाल सुमसुम्याउँदै यस्तो पागलपन ठीक होइन सविनय अभागी रहेछ, अभागीले अरूलाई सुभागी बनाउन सक्नुपर्छ, स्त्रीले पतिकै संरक्षणमा शोभा पाउँछे भन्दै राहुलले सवितालाई हात समातेर डोऱ्याउँदै आफ्नो साथमा लगेको घटनासँगै उपन्यासको कथानक अन्त्य हुन्छ ।

यसरी रतिरागात्मक प्रणयबाट अघि बढेको प्रस्तुत उपन्यासमा द्विविधात्मक मनस्थितिलाई आत्मसाथ गर्दै अघि बढेकाले यस उपन्यासको मुख्य प्रवृत्ति आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासका कोटीमा राख्न सकिन्छ ।

४.३ निष्कर्ष

नेपाली उपन्यास लेखनको परम्परामा बर्दिया जिल्लाले आफ्नो छुट्टै प्रवृत्तिलाई नअगाली नेपाली उपन्यास परम्परामा स्थापित प्रवृत्तिहरूलाई नै आत्मसाथ गरी अघि बढेको प्रस्तुत कृतिहरूको अध्ययन पछि थाहा भएको छ । ती औपन्यासिक कृतिहरूले नेपाली ग्रामीण समाजका विपन्न वर्गहरूमा जनयुद्धकालीन समयको प्रभाव, समाजमा देखिएका सामाजिक विकृतिहरू र प्रणय भावका विषयवस्तुहरूका आधारमा ती उपन्यासहरू समसामयिक यथार्थवादी, प्रगतिशिल यथार्थवादी र आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कित्तामा रहि आफ्ना प्रवृत्तिहरूलाई अघि बढाएका छन् । यिनै विषयवस्तुहरूलाई मुख्य आधारस्तम्भ बनाउदै बर्दियाली उपन्यासहरू संख्याका हिसाबले थोरै भएपनि विषयवस्तुका हिसाबले निकै सबल देखिन्छन् । यी नै बर्दिया जिल्लाका उपन्यासका औपन्यासिक प्रवृत्ति हुन् ।

परिच्छेद - पाँच

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ विषय प्रवेश

यस शोध कार्यमा गरिएको निष्कर्षलाई विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । तिनीहरूको क्रमिक निष्कर्ष तलका शिर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष

यस शोधकार्यको पहिलो परिच्छेदमा शोध शीर्षकको नामकरण, विषय परिचय, शोध समस्या, शोध कार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता शीर्षकहरूमाथि अध्ययन गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा बर्दिया जिल्लाको उपन्यास सिर्जनाको पृष्ठभूमि र परमपरा दिइएको छ । बर्दिया नेपालको मध्यश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको भेरी अन्चल अन्तर्गत पर्ने पश्चिम तराईको जिल्ला हो । जसको पूर्वमा बाँके, पश्चिममा कैलाली, उत्तरमा सुर्खेत जिल्ला र दक्षिणमा भारतको उत्तरप्रदेश राज्य पर्दछ । यो जिल्ला ८१°३' देखि ८१°४१' पूर्वी देशान्तर र २८°७'देखि २८°३९' देखि उत्तरी अक्षांशभित्र पर्दछ । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल २०२५ वर्ग कि.मि. रहेको छ । क्षेत्रफलको ६७ प्रतिशत भूमि वनक्षेत्रमा पर्दछ । कृषि क्षेत्रमा उल्लेख्य यस जिल्लाको नाम स्थानीय भाषाको बर्द (गोरू) शब्दमा 'इया' प्रत्यय जोडिएर रहन गएको हो । यस जिल्लामा १ वटा नगरपालिका र ३१ वटा गा.वि.स., ४ वटा निर्वाचन क्षेत्र र १३ वटा इलाका छन् । यस जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या ४,२६,५७६ रहेको छ । कुल जनसङ्ख्याको ४८.०८ प्रतिशत पुरुष र ५१.९२ प्रतिशत महिला रहेका छन् । बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, बबई नदी, कर्णाली पुल, बडैया ताल, ठाकुरद्वारा पार्क, कोटाही मन्दिर, दुर्लभ वन्यजन्तु भएको प्राकृतिक सांस्कृतिक र ऐतिहासिक रूपले महत्त्वपूर्ण यो जिल्ला नयाँ मुलुक र अन्नका भण्डारका रूपमा प्रसिद्ध छ ।

यस जिल्लामा नेपाली, थारू र अवधी भाषीहरूको बसोबास रहेको छ । ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, गुरूड, कामी, सार्की, शाह, शाही, यादव, कुर्मी, थारू जाति एवं हिन्दू, मुस्लिम, क्रिस्चियन, धर्मावलम्बीहरू बस्दछन् । महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा हाइस्कूल यस जिल्लाको पहिलो शैक्षिक संस्था हो । सन्चार माध्यमका रूपमा हुलाक, फोन, मोबाइल, इन्टरनेट, पत्रपत्रिका, एफ.एम. रेडियो सन्चालनमा छन् । यहाँ **समावेशी सन्देश**, **बर्बई साप्ताहिक**, **बर्दिया समाचार**, **कृष्णसार साप्ताहिक**, **बर्दिया न्युज एक्सप्रेस**, **बर्दिया टाइम्स**, **हाम्रो भावना** आदि पत्रिका प्रकाशित हुन्छन् । सामाजिक, आर्थिक, जातिगत, भौगोलिक र भाषागत दृष्टिले यस जिल्लामा विविधता पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा बर्दिया जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको अध्ययन गरिएको छ । यस जिल्लाका सरला रेग्मीको **प्रवाह**, बुद्धिनाथ ज्ञवालीको **अन्तरङ्ग जीवन**, र अयोध्या प्रसाद श्रीवास्तवको **शीलवती** लगायत (२०७१) साल सम्म प्रकाशित भएका चारवटा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । उल्लिखित कृतिहरूको औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा बर्दिया जिल्लाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययनका बारेमा जानकारी दिइएको छ । नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा कलम चलाउने सन्दर्भमा बर्दिया जिल्लामा पनि यसको प्रभाव परेको छ । यस जिल्लाका उपन्यास कृतिहरूले सामाजिक यथार्थ, आदर्शोन्मुख यथार्थ र प्रगतिशिल यथार्थलाई आत्मसाथ गरी अधि बढेको पाइन्छ ।

यी उपन्यासकारका उपन्यासमा राष्ट्रियता, सामाजिकता, राजनैतिकता, वैचारिकता, वर्गीय विषमता, समसामयिकता जस्ता भाव व्यक्त भएका छन् ।

५.३ समग्र निष्कर्ष

यस शोधपत्रमा बर्दिया जिल्लाको भौगोलिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक भाषिक, साहित्यिक जस्ता पक्षको परिचय दिइएको छ । यसमा नेपाली उपन्यासको विकास परम्परा, बर्दिया जिल्लाको उपन्यासको पृष्ठभूमि र परम्परा, यस जिल्लाको उपन्यासको चरण विभाजन, यस जिल्लाको उपन्यास विकासमा सङ्घ संस्थामा र पत्र पत्रिकाले पुऱ्याएको योगदान बारे चर्चा गरिएको छ । यस शोध पत्रमा यस जिल्लाबाट पुस्तकाकार कृतिको प्रकाशन गर्ने उपन्यासकारहरूको व्यक्तिगत परिचय र तिनका उपन्यास

कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस जिल्लामा सक्रिय रहेका फुटकर उपन्यासकारहरूको समेत चर्चा गरिएको छ ।

बर्दिया जिल्लामा साहित्य लेखनको थालनी (२०३०) को दशक देखि नै भए पनि कृति प्रकाशन भने २०६३ मा आएर मात्र भएको पाइन्छ । यसरी २०६३ देखि हालसम्मको छोटो अवधिमा तिनवटा औपन्यासिक कृति प्रकाशित भएका छन् । यस जिल्लामा सङ्ख्यात्मक हिसाबले कम कृतिहरू प्रकाशित भए पनि गुणात्मक हिसाबले भने कम छैनन् । नेपाली ग्रामीण परिवेशको सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, शैक्षिक, राजनैतिक र आर्थिक जस्ता विविध पक्षको विषय वस्तुलाई उठान गरिएको हुनाले यस जिल्लाका उपन्यास कृतिहरूले साहित्यक भरिपूर्णता दिनुका साथै समाज परिवर्तनमा पनि अग्रणी भूमिका खेलेको पाइन्छ । अन्त्यमा भन्नुपर्दा यस जिल्लाका उपन्यास कृतिहरूले नेपाली साहित्यको विकासमा कुनै नौलो धारा तथा प्रवृत्तिको विकास नगरेको भए पनि साहित्यिक कृतिका हिसाबले केही योगदान भने अवश्य गरेको पाइन्छ ।

बर्दिया जिल्लाका विभिन्न उपन्यासकारहरूसँग सोधपुछ, छलफल एवम् उपलब्ध पुस्तक र पत्र पत्रिकाको अध्ययन गरेर यो शोधपत्र तयार पारिएको हो । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा उत्पन्न भएका समस्याहरूलाई मध्यनजर गरी भावी शोधकर्ता, अनुसन्धाता एवम् सङ्घसंस्थालाई सहज होओस् भन्ने उद्देश्यले यहाँ केही सम्भावित शोध शीर्षकहरू दिइएका छन् ।

५.४ सम्भावित शोध शीर्षकहरू

१. नेपाली उपन्यासको विकासमा बर्दिया जिल्लाको योगदान ।
२. बर्दिया जिल्लाका प्रमुख कथाकार र तिनका कथा सङ्ग्रहको अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य, गुणनिधि, (२०५८), नेपाली साहित्यमा बर्दिया जिल्लाको योगदान, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०३८), साहित्य प्रकाश, पाँ.सं. काठमाडौँ : ज्योति प्रकाशन, ।
- उपाध्याय, खड्कप्रसाद, (२०६९), कथाकार बुद्धिनाथ ज्ञवालीको बगिरहेको जीवन, कथासङ्ग्रहको अध्ययन विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षण विभाग महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्ज ।
- उपाध्याय, जीवराज, (२०६४), बर्दिया जिल्लाका गजलकार र तिनका गजल सङ्ग्रहको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- खड्का, मिमबहादुर, (२०६४), कथाकार बुद्धिनाथ ज्ञवाली र उनका कथाहरूको विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षण विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्ज ।
- गिरी, मधुसूदन, (२०५३), 'भेरीका कविता पृष्ठभूमि र परम्परा', मध्य पश्चिमका कविता, काठमाडौँ : मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।
- गौतम, दिपक, (२०५८), नेपाली साहित्यमा भेरी अञ्चलको योगदान, अप्रकाशित स्नाकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- गौतम, रामराज, (२०६७), 'नेपाल हुलाक : विगत, वर्तमान र भावी कार्यदिशा', बर्दियामा सञ्चार, गुलरिया : स्थानीय समन्वय समिति, जि.हु.का., गुलरिया ।
- जोशी, रत्नध्वज, (२०५०), आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- ज्ञवाली, बुद्धिनाथ, (२०६९), अन्तरङ्ग जीवन, नेपालगन्ज : भेरी साहित्य समाज ।
- थापा, मोहनहिमांशु, (२०६६), साहित्यको परिचय, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, पूर्ण प्रकाश, यात्री (२०४९) भेरी लोक साहित्य, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

- नेपाल, यज्ञ, (२०६७), 'बर्दिया जिल्लामा सञ्चारको विकास', बर्दियामा सञ्चार, गुलरिया : स्थानीय समन्वय समिति, जि.हु.का., गुलरिया ।
- पण्डित, पार्वती, (२०६७) 'नेपालको मानचित्रमा बर्दिया', बर्दियामा सञ्चार, बर्दिया : स्थानीय समन्वय समिति बर्दिया जि.हु.का. गुलरिया ।
- पोखरेल, गणेश र बस्याल, राकेश, (२०५९), 'बर्दिया जिल्लाको नामकरण' नयाँ मुलुकमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, बर्दिया : ईश्वरी प्रसाद बस्याल ।
- पोखरेल, गणेश र बस्याल, राकेश, (२०५५), 'बर्दियाको कमैया आन्दोलन' राप्ती पश्चिमको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, गुलरिया : सुभाष पोखरेल, बर्दिया ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०५२), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ते.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बोगटी, रामबहादुर, (२०७०), बर्दिया जिल्लाका प्रमुख उपन्यासकार र उपन्यासकृतिको अध्ययन अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- बराल, ऋषिराज, (२०५६), उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र, (२०५५), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, ।
- राई, इन्द्रबहादुर, (२०५८), नेपाली उपन्यासका आधारहरू, ते.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- रेग्मी, सनत, (२०३९), साहित्यिक विकासको बाटोमा, (महेन्द्र सौरक, २/४, २०५८) ।
- रेग्मी, सरला, (२०६६), प्रवाह, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।
- लामिछाने, यादवप्रकाश र लामिछाने गीता, (२०६७), नेपाली कथा र उपन्यास सिद्धान्त समीक्षा, भोटाहिटी : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, तारानाथ (२०५९), नेपाली साहित्यको इतिहास, ते.सं. काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
-, (२०५६), नेपाली साहित्यको इतिहास, चौ.सं. काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज, (२०५०), कथाको विकास प्रक्रिया, दो.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, ।

शर्मा, मोहनराज र सुवेदी, राजेन्द्र, (२०४१), **समसामयिक साभ्ना कथा**, काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन, ।

श्री ५ को सरकार, (२०३१), **मेचीदेखि महाकाली भाग ४**, (काठमाडौँ : श्री ५ को सरकार सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

श्रीवास्तव, अयोध्याप्रसाद, (२०६९), **शीलवती**, गुलरिया बर्दिया : अफसेट प्रेस प्रा.लि

श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद, (२०४४), सम्पा., **स्थाननाम कोश** , काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, (२०४०), **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, दो.सं. काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन ।

....., (२०६३), **नेपाली कथा र कथाकार**, दो.सं. अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०६७), **नेपाली कथा भाग-४** काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, मेघमान, (२०६७), 'सार्वजनिक हित नै रेडियो', **बर्दियामा सञ्चार**, (गुलरिया : स्थानीय समन्वय समिति, जि.हु.का., गुलरिया ।

सुवेदी, राजेन्द्र, (२०५१), **स्नातकोत्तर नेपाली कथा**, काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन, ।

..... (२०५३), **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

स्थानीय समन्वय समिति, (२०६७), 'जिल्लाको जनसाङ्ख्यिक विवरण', **बर्दियामा सञ्चार**, (बर्दिया जिल्ला हुलाक कार्यालय गुलरिया ।